

Є. П. СТЕПАНОВ

**ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ
МІЖЕТНІЧНИХ ВІДНОСИН
У СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ**

**Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Державний заклад
«Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка»**

Є. П. Степанов

**ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ
МІЖЕТНІЧНИХ ВІДНОСИН
У СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ**

*Навчально-методичний посібник
зі спецкурсу для студентів
педагогічних спеціальностей*

**Луганськ
ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка»
2011**

УДК [378.015.31:316.347](076)

ББК 74.580.051р3

С79

Рецензенти:

Савченко С. В. – доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки, ректор Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Волкова Н. П. – доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки та психології Дніпропетровського університету економіки та права імені Альфреда Нобеля.

Ваховський Л. Ц. – доктор педагогічних наук, професор, декан історичного факультету Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Степанов Є. П.

С79 Формування культури міжетнічних відносин у студентської молоді : навч.-метод. посіб. зі спецкурсу для студ. пед. спец. / Є. П. Степанов ; Держ закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. – 157 с.

У навчально-методичному посібнику викладено теоретико-методологічні основи формування культури міжнаціональних відносин у студентської молоді. Висвітлено питання сутності міжетнічної й етнічної соціалізації особистості, місця міжетнічних відносин в структурі загальної культури людини, ролі культури міжетнічних відносин у формуванні професійної культури педагога.

Посібник рекомендовано для студентів педагогічних спеціальностей та організаторів виховного процесу студентської молоді у ВНЗ.

УДК [378.015.31:316.347](076)

ББК 74.580.051р3

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Луганського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 7 від 25 лютого 2011 року)*

© Степанов Є. П., 2011

© ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011

ЗМІСТ

Вступ	4
Конспект лекцій	6
Тема 1. Проблеми міжетнічних відносин у системі гуманітарних наук.....	6
Тема 2. Історико-генетичний аналіз формування уявлень про сутність культури міжетнічних відносин.....	21
Тема 3. Культурні цінності в структурі міжетнічних відносин.....	33
Тема 4. Співвідношення ціннісних світів у різних етносів.....	48
Тема 5. Правове регулювання взаємовідносин громадян, народів, країн, багатонаціональних держав.....	63
Тема 6. Культура міжетнічних відносин школярів та студентів.....	77
Тема 7. Принципи та цілісна система формування культури міжетнічних відносин молоді.....	91
Тема 8. Робота з іноземними студентами у ВНЗ.....	104
Тема 9. Форми й методи формування культури міжетнічних відносин у вищих навчальних закладах.....	115
Тема 10. Об'єктивні тенденції розвитку міжетнічних відносин у сучасному світі.....	127
Плани семінарських занять	137
Питання до залікової роботи	142
Індивідуальні завдання	144
Методичні вказівки до виконання індивідуального завдання	147
Критерії оцінювання знань студентів	150
Література	153

Вступ

Важливою складовою духовної культури студентської молоді є культура міжетнічних відносин. У сучасних умовах проблема міжетнічних відносин є передумовою забезпечення державної безпеки, розвитку національної свідомості й самосвідомості, національної гідності й міжкультурної взаємодії. Особливої значущості культура міжетнічних відносин набуває в студентському віці, коли йде активний процес вибору цінностей і життєвих орієнтирів, визначення світоглядних позицій, проектування основного вектору своєї особистісної та професійної спрямованості.

Для майбутніх педагогів, які будуть здійснювати професійну діяльність в умовах існування багатонаціональної держави, формування культури міжетнічних відносин, можливість ефективного міжетнічного спілкування стає важливою професійно значущою якістю. Необхідність формування культури міжетнічних відносин у студентів педагогічних спеціальностей стала основою розробки й упровадження в процес професійної підготовки майбутніх педагогів спецкурсу «Формування культури міжетнічних відносин у студентської молоді».

Мета й завдання цього посібника полягають в ознайомленні студентів із сутністю культури міжетнічних відносин, змісту й основних компонентів культури міжетнічних відносин студентської молоді, особливостей формування культури міжетнічних відносин у студентів, а також оволодіння практичним досвідом організації процесу формування культури міжетнічних відносин молоді.

Теоретичним основам формування культури міжетнічних відносин студентської молоді присвячено

десять тем спецкурсу. Для набуття практичних навичок культури міжетнічного спілкування передбачено чотири семінарські заняття й виконання творчих завдань, які спрямовані на з'ясування певних аспектів культури міжетнічних відносин та об'єктивних тенденцій розвитку міжетнічних відносин у сучасному світі.

Зміст поданих тем відображений у конспектах лекцій та планах семінарських занять. Самостійна робота студентів має вигляд індивідуальних завдань, тематику та методичні рекомендації до роботи над якими наведено в посібнику, а також практичних завдань до кожної з тем спецкурсу. Для організації роботи студентів подано перелік рекомендованої літератури, питання до залікової роботи й критерії оцінювання всіх видів діяльності студентів.

Конспект лекцій

Тема 1.

Проблеми міжетнічних відносин у системі гуманітарних наук

План:

1. Проблема міжетнічних відносин як міждисциплінарна проблема.
2. Сфера дослідження міжетнічних проблем у системі гуманітарних наук.

Теоретична частина

Проблеми міжетнічних відносин останнім часом набувають дедалі більшої актуальності в зв'язку з тенденціями глобалізації світових цивілізаційних процесів, загостренням економічних та політичних криз, інтенсифікацією міжкультурного обміну, прагненням людства подолати ненависть, жорстокість, агресивність між народами, утвердити мир і злагоду.

У широкому значенні слова міжетнічні відносини розуміють як взаємодію народів у різних сферах – політиці, культурі тощо, у вузькому – як міжособистісні стосунки людей різних національностей, що виявляються у трудовому, сімейно-побутовому, а також сусідському, дружньому та інших видах неформального спілкування.

Різні аспекти проблеми міжетнічних відносин стали предметом дослідження багатьох галузей науки – культурологія, політологія, соціологія, економіка, історія, психологія та інші. Так, *етнологія* розглядає питання міжкультурної взаємодії, особливо етнокультурні чинники. У сфері вивчення *істориків* перебувають відносини між народами у ретроспективі. Політична соціологія досліджує

вплив характеру міжнаціональних відносин на політичний стан у країні та її частинах.

Найбільш близькими є позиція й предмет дослідження в *етносоціологів* й *етнопсихологів*. Етнопсихологи досліджують невеликі групи в штучно створених умовах, а етносоціологи – навпаки, великі групи – народи, діаспори – у природних умовах.

Проте, основу досліджень проблем міжетнічних відносин слід шукати в філософії, а саме в *етнофілософії*, яка є міждисциплінарною сферою знань і вивчає філософію етносів, етнічність, філософські уявлення як системну складову духовної культури етносів, особливості національних філософських традицій, етнометодологію, аспекти етнічних та естетичних уявлень, засади етноорієнтованих ідеологій.

Одним із традиційних завдань соціально-філософського дискурсу є побудова моделей взаємодії людини, природи й суспільства, що реалізуються у виробничо-економічній діяльності, втіленої у сферах екологічної й матеріальної культури, а також у соціальній діяльності, яка пов'язує людину й суспільство в просторі нормативної та духовної культури. У зв'язку з цим стає актуальним виявлення специфіки етнічних форм синтезу матеріального й духовного соціального буття людини як вихідного пункту для аналізу комплексу зв'язків між його виробничо-економічною, суспільною та духовно-релігійною діяльністю.

Етнічна свідомість породжує й обґрунтовує вищі санкції, які утверджують цінності й істинність наявного світопорядку. Дослідження форм його відображення в етнофілософії дає можливість визначити базові механізми соціальної регуляції, виражені в релігійно-міфологічній мапі світу й представлені в розмаїтті напрямів сучасної філософії.

На думку сучасних дослідників, головною ознакою етносу є наявність етнічної свідомості, яка формується на основі комплексу історично розвинутих форм інтерпретації сакрального змісту етнічної пам'яті. У 70 – 80-х роках ХХ століття Ю. Бромлей розробив фундаментальну теорію етнічності, підґрунтям якої є відмінність між вузьким та широким змістом поняття «етнос». Етнос у вузькому розумінні – це історично сформована сукупність людей, яким притаманні спільні, відносно стабільні особливості культури й психіки, а також усвідомлення своєї єдності й відмінності від інших груп. У широкому розумінні етнос є етносоціальним організмом, до складу якого поряд з унікальними, неповторними якостями й властивостями входять й базові, фундаментальні засади й характеристики, зумовлені його соціальною структурою. Сучасні процеси трансформації цінностей й установок етнічних груп, викликані переходом від індустріальної цивілізації до постіндустріальної, ставлять під сумнів саме існування етносів як стабільних і стійких соціальних утворень.

Другим за значущістю напрямом дослідження проблем міжетнічної взаємодії ми вважаємо психологію, а саме її напрям – *етнопсихологію*, яка почала формуватися в другій половині ХІХ століття. Але вже в ХХ столітті в цій сфері виокремилася галузь, яка посідає особливе місце в етнопсихології – психологія міжетнічних відносин. Проте, слід пам'ятати, що не існує окремих, властивих виключно міжетнічним відносинам, психологічних явищ та процесів: усі вони є універсальними для міжгрупових відносин.

Дослідження в психології проблем міжетнічних відносин посилилися у 70–ті роки ХХ століття й були пов'язані з етнічною ідентичністю. Етнічна ідентичність або етнічність – це відчуття приналежності до окремої

культурної традиції. Об'єктом вивчення цього феномену здебільшого є розвинуті індустріальні країни. Найбільш активно етнічність вивчали в США, які стали своєрідним еталоном сучасної уніфікованої індустріальної культури. Саме в цій країні можна відстежити тенденції, властиві культурним процесам, що відбувалися в усіх індустріальних країнах.

Психологічний погляд на етнічну групу пояснює поведінку людей як особистостей, в уявленнях або поведінці яких у певній мірі існує етнічність. З позиції психології, етнічна ідентичність, погляди, мотиви поведінки, соціальні настанови, ціннісні орієнтації розуміють як результат взаємодії особистості й суспільства, впливу середовища, зокрема й етнічного, на особистість у процесі її соціалізації й діяльності.

Міжетнічні відносини – це не тільки відносини між групами. До цієї сфери зараховують і ставлення до групи, яке виявляється в уявленнях про неї – від позитивних образів до негативних. У наш час значний внесок у формування ставлення до певної етнічної групи роблять засоби масової інформації, які наданою інформацією про інший етнос фактично створюють «другу реальність» у суб'єктивному світі людини. Стосунки між групами можуть виникати навіть без безпосередньої взаємодії між ними, про це свідчать численні дослідження. Так, у США на початку 30-х років ХХ століття в «білошкірих» американців найбільш негативним було уявлення не про афроамериканців чи представників інших етнічних меншин країни, а про турків, хоча більшість респондентів не були знайомі з жодним вихідцем з Туреччини.

При вивченні міжетнічних відносин у центрі уваги психологів перебуває поведінка людей різних національностей. При цьому поведінку людини розглядають не тільки через дії, але й через факти

свідомості, сприйняття дійсності – погляди, уявлення, настанови, орієнтації, цінності.

Психологію міжетнічної взаємодії вивчають за допомогою соціально-психологічних теорій середнього рівня. Аналіз здійснюють через особистість, яка належить до етнічної групи. Природно, що ступінь приналежності в людей досить різний і залежить не тільки від типу особистості, але й від культурних традицій, конкретних ситуацій.

Проте, якщо людина вважає себе росіянином, українцем, татариним чи лезгином, то вивчаючи її як особистість, можна зрозуміти соціально-перцептивні уявлення й інші психологічні реалії, що характеризують міжетнічні відносини, в яких він бере участь.

При дослідженні психології міжетнічних відносин використовують кілька соціально-психологічних теорій, однією з яких є теорія особистості.

І. Кон писав, що дехто розуміє особистість «в єдності індивідуальних властивостей та її соціальних ролей», інші – як сукупність інтегрованих в індивідуумі «соціальних рис, які утворилися під час прямої або побічної взаємодії цієї особи з іншими людьми». При вивченні міжетнічних відносин другий підхід фактично домінує.

Важливим є також підхід до розгляду структури особистості, який запропонував А. Леонт'єв. Передумовою її вивчення науковець уважав розуміння особистості в нерозривному зв'язку з діяльністю. Якщо в основі особистості лежать «відносини підпорядкування видів людської діяльності», то структура особистості є ієрархією цих видів діяльності. Однак діяльність завжди вмотивована, тому за ієрархією видів діяльності лежить ієрархія мотивів, а також відповідних до них потреб.

В особистості, яка належить до певної етнічної групи, можуть бути потреби в безпеці, цілісності групи, солідарності, потреби в справедливості, позитивному сприйнятті іншими, результативності діяльності.

Вважають, що структурні компоненти психології особистості відтворені в психології групи. Це нібито нашарування, взаємодія мотиваційних, пізнавальних, емоційних і комунікативних процесів. Продуктами цієї взаємодії є соціальні настанови. Саме через них і здійснюють дослідження міжетнічних відносин. Міжетнічні відносини завжди вивчали з метою їхньої гармонізації, подолання дискримінації та врегулювання напружень і конфліктів. Тому теорія настанови допомагає зрозуміти причини міжетнічних конфліктів і знайти способи їх подолання.

Проблема міжетнічних відносин – це проблема розуміння культури іншого етносу. Тому цю проблему розглядає також і *культурологія*. Предметом культурології у сфері міжетнічних відносин є різні форми культур, основою для виділення яких стають час, місце розташування чи релігійна орієнтація. Культурологічні дослідження базуються на аналізі текстів, окремих аспектів духовної культури етносів, передусім, різних форм мистецтва.

Після епохи «великих географічних відкриттів» європейцям відкрився новий світ, повний розмаїття культурних форм й особливостей життя. У XIX столітті різноманітні види культур, опис специфічних обрядів і вірувань, які існують в Африці, Північній та Південній Америці, Океанії й багатьох азійських країнах, стали підґрунтям для розвитку культурології.

У світі існувало й існує велике розмаїття видів культур як локально-історичних форм сукупностей людей. Кожна культура з власними просторовими й часовими

параметрами тісно пов'язана зі своїм творцем – народом (етносом, етноконфесійною спільнотою). Будь-яка культура має свої складові та виконує визначені функції. Розвиток і функціонування культур забезпечує особливий спосіб діяльності людини – соціальну (або культурну), головна відмінність якої – дії не тільки з предметно-речовими утвореннями, але й ідеально-уявними сутностями, символічними формами. Культура виражає специфіку побуту, поведінку окремих народів, їхній особливий спосіб світосприйняття в міфах, легендах, системі релігійних вірувань і ціннісних орієнтацій, які надають сенс існуванню людини. Значну роль у функціонуванні культур відіграє комплекс релігійних вірувань найрізноманітніших рівнів розвитку (анімізм, тотемізм, магія, політеїзм і світові релігії). Часто релігія (а вона постає як важливий елемент духовного життя) є провідним чинником у визначенні своєрідності культури й основним регулятором у спільнотах людей. **Культура**, таким чином, – це особлива форма життєдіяльності людей, яка дозволяє виявити розмаїття стилів життя, матеріальних способів перетворення природи й створення духовних цінностей.

Суміжною науковою дисципліною, яка вивчає соціальні процеси в різних етнічних середовищах й етнічні процеси в соціальних групах, є *етносоціологія*. У сучасному розумінні етносоціологія сформувалася після Другої світової війни, й з самого початку її предметна сфера була досить широкою. У центрі уваги етносоціології перебуває соціальна структура народів, особливості соціальних змін в їхньому середовищі; специфіка внутрішньосімейних стосунків у народів з урахуванням соціальної диференціації; тенденції у використанні мови в різних соціальних групах; співвідношення модернізованої та традиційної культури, яка функціонує в містах та селах, в

соціальних групах; міжкультурна взаємодія; етнічна самосвідомість; міжетнічні відносини.

Етносоціологічні дослідження вивчають об'єкт через особистість – члена етнічної групи. Етнічні групи в соціологічному розумінні – це сегменти, частина суспільства, членами якого усвідомлюють себе (або їх такими вважають інші). «Долі націй здебільшого вирішуються внаслідок розвитку й спрямування загальних соціальних процесів – зміни суспільних відносин, соціально-територіальної мобільності народів, інтенсивності й глибини міжнаціональних та соціальних контактів, тобто явищ, які виходять за межі традиційних етнографічних інтересів. Це, швидше, проблеми соціологічні, але без етнографічного аналізу й, насамперед, уваги до етнічного розмаїття соціальних явищ, вони також не мають сенсу,» – таким було уявлення про нову дисципліну.

Предметом етносоціології є дослідження соціальних аспектів розвитку й функціонування етнічних груп, їхньої ідентичності, інтересів і форм самоорганізації, закономірностей колективної поведінки, взаємодії етнічних груп, взаємозв'язків особистості, яка входить до складу цих груп, і соціального середовища.

Етносоціологія – міждисциплінарний науковий напрям, і це ускладнює методологію етносоціологічних досліджень. Кожного разу необхідно співвідносити методологічні принципи, які дозволяють вивчати закономірності суспільного розвитку, розвитку етнічних груп й особистості. За таких умов найбільш загальним принципом стає принцип діяльності. Діяльність у соціології розглядають як спосіб існування людства, як реалізацію соціальних законів, які й виявляються через діяльність людей, через діяльність особистості, яка залучена до системи суспільних відносин.

Внутрішньоетнічні та міжетнічні відносини є одним з їх видів і пов'язані з усією системою суспільних відносин.

При дослідженні діяльності різних етносів етносоціологія використовує достатню кількість методологічних підходів, зокрема культурологічний, психологічний, а також колективістський та підхід взаємовідносин. Якщо сутність культурологічного та психологічного підходів нам зрозуміла, то виникає необхідність розглянути особливості двох інших підходів.

Розгляд фактів через сумісну діяльність людей, під час якої виникають особливі комунікативні зв'язки Н. Смелзер називав колективістським підходом. Він дає можливість зрозуміти, як люди, пов'язані уявленнями про спільне походження, утворюють угруповання з метою захисту своїх інтересів. За допомогою цього підходу аналізують суперництво, конкуренцію та конфлікти.

Зрозуміти поведінку людей у сферах, які торкаються етнічних аспектів їхнього буття, допомагає також підхід, який виявляє взаємовідносини. Відповідно до цього підходу, взаємодія людей одне з одним зумовлена ролями, тобто поведінкою, яку очікують від людини, коли вона займає визначену позицію в групі. У людини може бути багато ролей: в сім'ї, на роботі, в неформальних утвореннях, у будь-яких спільнотах, групах.

Використання різноманітних підходів при вивченні міжетнічної взаємодії зумовлене потребами сучасного суспільства, значущістю тих проблем, в яких відіграють роль етнічні особливості.

Відносини між етнічними групами й суспільством, усередині груп зумовлені соціальними й політичними інститутами, відносинами між великими соціальними групами, процесами й подіями історичного масштабу. З позиції політології вивчення етносів відбувається в межах поведінки електорату під час виборів залежно від його

етнічного складу. Політичні інтереси суттєво впливали на розвиток міжнаціональних й етнополітичних конфліктів. Практично наприкінці 80-х років ХХ століття національні проблеми (вірніше – етнонаціональні) виявилися головними в політичному житті Радянського Союзу. Національні почуття були мобілізовані й приведені в дію під час вирішення питань про відокремлення союзних республік, передусім у Прибалтиці, Вірменії, Грузії, Азербайджані, Україні, Молдові. Вчені й політики сперечалися, яким чином зміна в стратифікації етносів, соціальний дисонанс, інтереси політиків, які прагнуть влади, боротьба за владу тощо, визначають розвиток конфліктів, яке їхнє значення на окремих етапах розвитку суспільства.

Суспільство має також розуміти, на який тип політичного та державного устрою орієнтовані соціальні прошарки різних народів. Все, що пов'язане з етнічними інтересами й орієнтаціями в галузі політики, складає сферу досліджень політологів. Це стосується й етнополітичних конфліктів, а також проблем асиметричності федерації.

Також у процесі економічної трансформації суспільства постала потреба вивчати етнонаціональні чинники, пов'язані з економічним націоналізмом, тобто мобілізацією етнічних почуттів для отримання права контролю за ресурсами. Крім того, виникла необхідність у спеціальному дослідженні готовності різних етносів до участі в різних формах власності.

Неможливо не звернути увагу на необхідність дослідження міжетнічних проблем у мовознавстві. Вплив мови в процесі створення й розвитку культури необмежений, оскільки відбувається у визначеному етноісторичному середовищі, вираженому в мовних структурах.

Одним з перших дослідників ролі мови в процесі формування етнічного досвіду й культури був В. Ф. Гумбольдт. На думку науковця, такі феномени, як мова й культура визначають відповідний етнос, дух народу. Мова в дослідника – константа, яка універсально виражає етнічний досвід народу. «Розгляд мови не як засобу спілкування, а як мети в самій собі, як знаряддя думок й почуттів народу – ось основа істинного мовного дослідження. Таке дослідження мови має пояснити всі відмінності, оскільки кожне з них належить до поняття в цілому. В. Ф. Гумбольдт уважав, що мова відбиває відмінність кожного з етносів у способах пізнання, світосприйняття, відображає всі просторові й часові впливи, які відчув на собі етнос.

Ідеї В. Ф. Гумбольдта про взаємний вплив мови та національної культури використовують сьогодні всі вчені світу. Найбільш детально розробкою цих ідей зайнялися Е. Сепир, Б. Уорф та Я. Вейсгербер. Так, Е. Сепир пише: «Мова стає дедалі більш цінною в науковому дослідженні певної культури. Перехрещення культурних моделей цієї цивілізації відбито в мові, яка виражає цю цивілізацію. Настане час, коли спроба дослідити культуру без допомоги мови цього суспільства буде розцінюватися як дилетантство. Мова не існує поза культурою, тобто поза соціально-спадковою сукупністю практичних навичок та ідей, що характеризують спосіб життя».

Таке ставлення до мови як важливого елементу етнологічного дослідження створило в мовознавстві новий напрям – *антропологічну лінгвістику*.

Дослідження проблем міжетнічної взаємодії, крім названих наук, проводять в економіці, географії, педагогіці тощо. Розгляду підходів щодо формування культури міжетнічних відносин в педагогіці ми присвяtimo декілька тем нашого спецкурсу, які викладені у цьому посібнику.

Проте, можемо констатувати, що розгляд розмаїття теорій, форм і методів дослідження природи міжетнічної взаємодії, дозволяє зробити висновок: проблема міжетнічних відносин – це проблема міждисциплінарна, розв’язання якої неможливо знайти тільки завдяки одній галузі знань. Крім того, стає очевидним, що впровадження результатів цих досліджень потребує організації системи формування загального ставлення до взаємодії між різними етносами, створення системи загальнолюдських цінностей, об’єднання зусиль всього людства в налагодженні міжетнічних відносин. Велике значення в реалізації цих завдань має система освіти, яка формує свідомість особистості.

Питання до самоконтролю:

1. Поясніть чому проблему міжетнічної взаємодії досліджують різні галузі гуманітарних та соціально-економічних наук?
2. Яку спрямованість мають етнофілософські дослідження?
3. У чому полягає сутність теорії етнічності Ю.Бромля?
4. Що є предметом дослідження етнопсихології?
5. Як досліджують проблеми міжетнічної взаємодії на міжгруповому й індивідуальному рівнях?
6. Які завдання вирішує етносоціологія?
7. Чим зумовлена актуальність дослідження міжетнічних відносин у політології?
8. Чому мову визначають як знаряддя дослідження етносів та розв’язання міжетнічних проблем?

Практична частина

Завдання 1. (для групи студентів)

Проведіть невеличке етносоціальне дослідження в студентській групі. Для цього з'ясуйте:

- до якого етносу зараховує себе кожен зі студентів,
- яка мова є для кожного рідною;
- яка мова є мовою спілкування;
- до якої релігії зараховує себе студент;
- чи дотримуються в родині релігійних традицій; якщо «так», то яких;
- чи дотримуються в родині етнічних традицій, якщо «так», то яких;
- чи є регіон, у якому мешкає студент, місцем проживання його родини протягом кількох поколінь;
- якщо «ні», то звідки походить родина та що причинило зміну місця проживання;
- чи є регіон, у якому студент навчається, місцем проживання його родини, якщо «ні», то чи виникали труднощі існування та спілкування в новому місці;
- як відбуваються в студента контакти з представниками інших етносів: «немає бажання спілкуватися», «важко встановлювати контакт», «спілкуюсь, але не розумію причини деяких вчинків», «йду на контакт з легкістю, намагаюся більше дізнатися про іншу культуру» (*приклади відповідей можна коригувати та збільшувати*).

Результати дослідження оформити у вигляді звіту в розширеній таблиці.

Тестові завдання

1. Найбільш схожим у дослідженні міжетнічних відносин є предмет дослідження:
 - 1) етнофілософії й історії;

- 2) етнопсихології та педагогіки;
 - 3) етнопсихології й етносоціології;
 - 4) історії та етнографії.
2. Етнопсихологи вивчають:
- 1) малі групи людей у природних умовах;
 - 2) малі групи людей у штучних умовах;
 - 3) великі групи людей у природних умовах;
 - 4) великі групи людей та діаспори в природних умовах.
3. Головною ознакою етносу з погляду філософії є:
- 1) етнічна ідентичність;
 - 2) етнічна свідомість;
 - 3) духовно-релігійна діяльність;
 - 4) тенденції у використанні мови.
4. Культурологічні дослідження базуються на аналізі:
- 1) взаємного впливу мови та національної культури;
 - 2) поведінки електорату залежно від його етнічного складу;
 - 3) текстів, окремих аспектів духовної культури етносів;
 - 4) специфіка внутрішньосімейних відносин у народів.
5. Одним з перших дослідників ролі мови в процесі формування етнічного досвіду й культури був:
- 1) Е. Сепир;
 - 2) В. Гумбольт;
 - 3) Н. Смелзер;
 - 4) Ю. Бромлей.
6. В етносоціології проблеми міжетнічних конфліктів досліджують за допомогою:

- 1) культурологічного підходу;
 - 2) психологічного підходу;
 - 3) підходу взаємовідносин;
 - 4) колективістського підходу.
7. В процесі економічної трансформації суспільства виникла необхідність дослідження:
- 1) утворення угруповань людей з метою захисту своїх інтересів;
 - 2) співвідношення модернізованої й традиційної культури, яка функціонує в містах та селах, у соціальних групах;
 - 3) готовності різних етносів до участі в різних формах власності;
 - 4) орієнтацію різних народів на певний тип політичного та державного устрою.
8. Психологія міжетнічної взаємодії вивчають за допомогою:
- 1) теорії середнього рівня;
 - 2) теорії етнічності;
 - 3) підходу взаємовідносин;
 - 4) колективістського підходу.

Тема 2.

Історико-генетичний аналіз формування уявлень про сутність культури міжетнічних відносин

План:

1. Дослідження міжетнічних проблем зарубіжними науковцями.
2. Наукова спадщина у сфері культури міжетнічних відносин вітчизняних вчених.
3. Сучасні напрями дослідження культури міжетнічних відносин.

Теоретична частина

Культура міжетнічних відносин наприкінці ХХ – початку ХХІ століття стала важливим чинником збереження сучасної цивілізації. Проте, сучасне розуміння сутності, складників й особливостей формування культури міжетнічних відносин відбувалося протягом усього існування людства.

Ще в стародавньому світі в працях Юлія Цезаря, Геродота, Ксенофонта, Плінія, Страбона, Геродота зазначено про наявність особливостей психологічного складу та поведінки різних націй, особливості народних характерів, пов'язаних з розходженням у кліматі й географічних умовах територій проживання.

Науковий підхід до розуміння проблем культури міжетнічних відносин сформувався в роботах Дж. Локка, Ж. Ж. Руссо, Г. Гегеля, Й. Гердера й інших науковців ХVІІІ століття.

Так, Дж. Локк у роботах «Нариси про терпимість», «Листи про терпимість» звертав увагу на необхідність

утвердження в суспільстві толерантних відносин, які залежать від почуття терпимості кожної особистості, поваги до чужої думки.

Г. Гегель сформулював поняття «самосвідомості народів», сутність якого полягає у тому, щоб споглядати себе в інших народах. Самосвідомість народу, за Г. Гегелем, є найважливішою якістю в характеристиці національної спільноти. На думку німецького філософа, кожний народ усвідомлює себе таким, яким його вбачають і сприймають інші народи.

У другій половині XIX століття німецькі вчені М. Лацарус та Х. Штейнталь запропонували поняття «народний дух» як особливе замкнуте утворення, що виражає психічну подібність і свідомість індивідів, які належать до певної нації. Фактично науковці стали основоположниками нового напрямку психології – етнопсихології, яка вивчає особливості психічного складу різних рас і народів.

Спираючись на психологію І. Гербарта й трактуючи з цих позицій концепцію «народного духу» М. Лацарус та Х. Штейнталь намагалися довести, що мова, релігія, право, мистецтво, наука, побут, тощо отримують кінцеве пояснення в психології народу як носія колективного розуму, волі, почуттів, характеру, темпераменту та інших якостей. Згідно з цим, усі явища соціального життя є своєрідною формою «еманації народного духу». Тому завдання психології народів – етнопсихології – полягає в пізнанні психологічної сутності духу народу, відкритті законів, за якими відбувається духовна діяльність народів.

Подальший розвиток ідеалістичної теорії «народного духу» був пов'язаний з ідеєю, що кожен народ споконвічно володіє такими духовними якостями, які раз і назавжди визначають його можливості.

У цей період також починає формуватися

біологічна інтерпретація національного характеру, відповідно до якої його розгадають як щось, зумовлене генетично, таке, що передається спадково. У цій теорії неправомірно змішують національні особливості з расовими.

Ці ідеї стали основою расово-антропологічної школи, яка сформувалася в умовах зростання популярності вчення Дарвіна про боротьбу за існування та природний відбір, а також широкого поширення всіляких антропометричних замірів і спроб біологічної класифікації рас. Расово-антропологічна школа (Ж.–А. де Гобіно, Х. Ст. Чемберлен, О. Аммон, Ж. В. де Ляпуж, Л. Вольтман, М. Грант) орієнтувалася на позитивістські ідеали науковості (побудови соціального знання за зразком біологічних наук), несла на собі відбиток механістичності та біологізму, була тісно пов'язана із соціал-дарвінізмом та, за відсутністю фактичної інформації, часто вдавалася до домислів і спекуляцій.

Ідеї расово-антропологічної школи були зазнали наприкінці ХІХ – початку ХХ століття вичерпної критики. Було доведено, що культурні розбіжності між расами визначають не фізіологічні расові чинники, а середовище, в якому вони розвиваються. Значну роль в цьому процесі відіграють роботи Ф. Боаса, Г. Мюрдаля, Ф. Хенкінса, Т. Вайца та інших науковців.

Особливе значення має фундаментальна праця В. Вундта, який на початку ХХ століття опублікував 10 томів «Психології народів». В цій праці ідеї «народного духу» отримали реалістичне підґрунтя. Провідною думкою науковця є необхідність вивчення представників певних етнічних спільнот завдяки аналізу результатів їхньої історичної діяльності – релігії, міфів, традицій, пам'яток культури й мистецтва, національної літератури тощо.

Ф. Боас став запровадив етнопсихологічний

напряма – етнографічної лінгвістики та історичної школи в американській етнографічній культурі й фольклористиці. Ф. Боас та його послідовники Р. Бенедикт та М. Мід заснували антропологічну школу «Культура та Особистість», основні положення якої полягають у розробці поняття особистості як основного компонента розвитку суспільства. Значний інтерес науковці виявляли до процесів формування особистості, її розвитку в ранньому дитинстві, а також зв'язку між культурою та особистості як носія цієї культури.

Вагомим є науковий доробок Ф. Боаса про плюралістичний підхід до культури, згідно з яким, перш, ніж опанувати закони розвитку культури всього людства, необхідно зрозуміти процес розвитку індивідуальних культур, які мають свій власний унікальний шлях розвитку в конкретному історичному контексті. Культурний плюралізм виявився досить плідною методологічною передумовою для проведення етнографічних та етнопсихологічних досліджень.

Ф. Боас також обґрунтував положення щодо цілісності розвитку культури й динамічності її руху. Культура в його розумінні – це сукупність моделей поведінки, які людина засвоює в процесі присвоєння культурних цінностей і виконання своєї культурної ролі. Спираючись на етнологічні дослідження та соціокультурний детермінізм, Ф. Боас зазначав, що не тільки мова, але й емоції, поведінка, напрям думок індивіда є результатом накопиченого досвіду проживання в людському суспільстві в конкретну історичну добу. На жаль, науковець недооцінив особистісні властивості людини.

Вчений також розвинув ідею, що запозичення елементів однієї культури іншою відбувається не механічно й не автоматично, а здійснюється внаслідок

культурних контактів, шляхом переосмислення, результати якого мають в іншій культурі вже інший сенс.

Ідеї Ф. Боаса були розвинула його послідовниця – представник психологічної антропології Р. Бенедикт, яка висунула концепцію *«моделей культури»*. Сутність концепції полягає в тому, що кожна культура має унікальну конфігурацію внутрішньокультурних елементів, об'єднаних однією культурною темою й одним змістом – релігії, сімейного життя, економіки, політичних інституцій тощо, – які відповідають етносу культури й виявляються в різних сферах людського життя.

У контексті усвідомлення сутності такого явища, як культура міжетнічних відносин дуже важливо спиратися на розуміння міжкультурних зв'язків, подане в роботах Р.Бенедикт. Дослідниця підкреслювала, що міжкультурна взаємодія базується на тих культурних аспектах людського життя, які для кожного конкретного етносу, нації є найбільш виразними й суттєво значущими. Тобто, кожна культура має чітку ціннісну орієнтацію, яка може не збігатися з орієнтаціями іншої культури.

Кожна з культурних конфігурацій є наслідком унікального історичного процесу. Тому, на думку Р. Бенедикт, говорити про ступінь розвиненості певної культури – безглуздо, оскільки їх неможливо порівнювати. Дослідниця прагнула описати культуру як психологічну цілісність, як внутрішню гармонічну систему, в якій існує психологічна відповідність індивідів-членів цієї культури й структурних елементів культури.

Інша представниця школи *«Культура й Особистість»* М. Мід досліджувала своєрідність культурного характеру суспільної свідомості етносів. Вона зробила обґрунтований та актуальний для сьогодення висновок про те, що характер суспільної свідомості в конкретній культурі визначають добором ключових для

цієї культури норм, які знайшли свій відбиток у традиціях, звичках і способах національно-своєрідної поведінки.

Слід також звернути увагу на запропоновані в 30 – 40-х роках ХХ століття теоретико-методологічні підходи до дослідження національного характеру – *культуроцентричний* і *особистісноцентричний*. Кожен з них розкривав сутність соціокультурних феноменів та їхнього впливу на формування національного характеру та з теоретичних позицій обґрунтовував специфічні особливості людської поведінки, цінностей і норм, які задавала культура певного народу.

Яскравим представником дослідження національного характеру був Е. Фромм, який розробив концепцію *«соціального характеру»*. Під соціальним характером науковець розумів сукупність норм, цінностей і вірувань найбільш поширених у тій чи іншій культурі. Соціальний характер містить в собі ті риси, що ведуть людину до комфортного відчуття себе всередині цього суспільства.

Проблеми етносів активно досліджували в другій половині ХІХ – початку ХХ століття російські науковці С. Соловйовим, В. Ключевський, М. Ковалевський, О. Щапов, П. Сорокін, М. Драгоманов, В. Гнатюк, М. Грушевський, М. Костомаров, В. Антонович та інші.

В. Ключевський в «Історії Росії» писав, що для нього перше місце посідає дослідження форм і відносин державного та суспільного побуту Росії. При цьому науковець відзначав значну кількість і різноманітність культур російської імперії.

У цей час активну роботу з дослідження етнічних проблем проводять у Російському географічному товаристві, а саме у відділенні етнографії, яке збирає й аналізує матеріали про життя «російських та неросійських народів». З цього приводу М. Ковалевський відзначав

важливість отриманих даних для дослідження «питань генетичної соціології».

Особливе значення мають роботи М. Драгоманова, який доводив соціально-перспективну пріоритетність інтернаціонального, загальнолюдського характеру в культурі над окремо національним. «У самій усній протонародній словесності, котру вважали колись дзеркалом народно-національного духу, – пише М. Драгоманов, – нова наука показала риси, спільні для всіх народів, або просто взяті одним народом від іншого через перехід байок, пісень тощо, від Азії до Європи й навпаки. Словом, навіть у тій науці, котру німці назвали трохи по-старому націоналістично («*національний дух*»), матеріал інтернаціональний висувається на перший план; при цьому існування національного елемента не заперечується».

Після встановлення в Україні та Росії радянської влади, у 20–ті роки ХХ століття актуальності в етнопсихологічних дослідженнях набуває культурно-історичний підхід. Його представник Л. Виготський стверджував, що поведінка людей органічно пов'язана з тенденціями історичного, соціокультурного й національного розвитку.

У цей період широку популярність набула робота Д. Овсянико–Куликовського «Психологія національності» (1922 р.), в якій висловлюється думка щодо чинників формування національної психіки. Вчений уважав, що основними чинниками цього процесу є інтелект і воля, особливості мислення, несвідомі компоненти психіки людини. Мова ж є особливою формою збереження психічної енергії народів та їхнього мислення.

Проблеми походження етносів і психології людей знайшли свої всебічне розкриття у працях Л. Гумільова. Йому належить одна з яскравих ідей – *націонарність*, яку

вчений уважав імпульсом до розвитку, прогресу етносів та їхніх культур. Під пасіонарністю розуміють наявність у людини чи етнічної спільноти енергії, яка робить її здатною до над могутньої напруги, а отже такою, яка має здатність впливати на оточення, збуджуючи, стимулюючи його підвищену активність. Пасіонарність властива й окремій людині, й етносу в цілому, завжди детермінована наявністю в деяких індивідів внутрішнього прагнення до цілеспрямованої діяльності та пов'язана зі зміною суспільного чи природного оточення.

Активне вивчення проблем міжетнічних відносин наприкінці 20-х – початку 30-х років стало зменшуватися, оскільки в усіх гуманітарних та суспільствознавчих науках починає панувати марксистська ідеологія.

Ситуація дещо покращилася у 50-х роках ХХ століття, коли починає виявлятися на державному рівні інтерес до країн, що отримали незалежність після Другої світової війни, а у внутрішній політиці радянське керівництво хотіло показати успіхи в національній сфері.

Активна робота психологів, соціологів, істориків та географів з проблематики міжетнічних відносин починається на початку 80-х років ХХ століття. В цей час стає очевидним, що розуміння інших етносів можливе тільки завдяки культурі міжнаціонального спілкування. У цей період «культура міжетнічного спілкування» як наукове поняття й самостійний предмет досліджень увійшла до наукового обігу в межах радянської наукової парадигми. З позиції змісту, вона сфокусувала традиційну радянську наукову й ідеологічну проблематику з національного питання («дружба народів», «інтернаціоналізм», «інтернаціональна солідарність» тощо), й на сферу безпосередніх міжнаціональних контактів як складова частина теорії та практики «інтернаціонального виховання трудящих».

Наприкінці ХХ століття проблеми етнокультури, етнопсихології знайшли свої відображення у працях І. Кона, В. Бизова, В. Ігнатенка, В. Криська, С. Лур'є, В. Павленка, С. Тагліна, Т. Стефаненко та інших науковців.

У період перебудови з'являються роботи, які відображають глибокі зміни й протиріччя в житті багатонаціонального суспільства, зумовлені демократизацією міжнаціональних відносин, активізацією національного чиннику суспільно-політичного життя, зростанням міжреспубліканських, міжетнічних протиріч (Ю. Арутюнан, Р. Абдулатипов, А. Дашдаміров, М. Джанусов, Ю. Бромлей, Н. Малікова, М. ГуБогло). Вони більш науково, об'єктивно розкривають чинники, які впливали на зміст, характер й тенденції міжетнічних відносин. До цих досліджень стали залучати дані соціальної психології, соціології, етнографії, культурології, етики й інших гуманітарних наук, результати досліджень зарубіжних вчених.

Зростання інтересу до проблем міжнаціонального спілкування, насамперед було пов'язане з ростом етнічної самосвідомості. Науковці розглядають культуру міжнаціонального спілкування як синтез двох рольових функцій в суспільному житті, як засіб гармонізації міжетнічних відносин і як спосіб зв'язку з різними етносами.

Проблеми спілкування в етнічній сфері й спроба визначити критерії культури міжнаціонального спілкування, а також типологію міжнаціонального спілкування в умовах різних соціально-політичних систем досліджують В. Абелян, А. Авксент'єв, З. Гасанов, Л. Дробижева, А. Ісаєв, В. Комаров, В. Кукушиним, В. Кут'єв.

Цікавою в цьому контексті є думка З. Гасанова про моральну спрямованість міжнаціонального спілкування:

власне сама мораль стає критерієм спілкування і культурної взаємодії різних народів.

Останнім часом з'явився термін «міжкультурна комунікація» (О. Садохін, П. Донець), який вбирає в себе не тільки процес спілкування, але й трансляцію іншої культури, її усвідомлення й присвоєння іншою культурою. Складовими елементами міжкультурної комунікації є етнічна самосвідомість, міжнаціональна згода, мова міжнаціонального спілкування й інші елементи.

Саме тому, останнім часом в етнопсихологічних дослідженнях значну увагу приділяють характеристиці національної самоповаги як морально-етичній оцінці нацією своїх вчинків, моральних особливостей, мотивів тощо. Ця проблема знайшла ґрунтовне дослідження у працях А. Бароніна. Він виділив два рівні національної самоповаги: психологічне ставлення до цінностей власної нації, виражене в національній гордості й моральну самосвідомість як форму вияву права нації на самовизначення.

На думку А. Бароніна, слід звернути увагу на те, що в процесі міжетнічної взаємодії необхідно враховувати психічний склад нації – сполучення національної самосвідомості, національного почуття й національного характеру, що має історичне підґрунтя й змінюється зі зміною умов життя. Психічний склад нації виявляється в стійких поведінкових стереотипах, у звичному способі певних обставинах.

Процес міжетнічної взаємодії не завжди відбувається узгоджено й позитивно. Протягом всієї історії людства постійним супутником міжкультурної, міжетнічної взаємодії були етнічні конфлікти. Тому в пострадянські роки науковці (Л. Дробижєва, Н. Лебедева, Т. Стефаненко, В. Тишков) зосереджують увагу на вивченні причин й форм виявлення міжетнічних протиріч,

коренів конфліктогенних виявів, умов гармонізації міжетнічної взаємодії на тлі складних трансформаційних процесів й демократизації суспільства. В межах сучасної політології та етнічної конфліктології розробляють нові форми розв'язання конфліктів, ведуть пошук гуманістичної альтернативи національному, етнополітичному екстремізму, конфронтаційним стосункам. Широко розробляють проблематику толерантності й культури миру.

На перший план також висунуто питання освоєння й популяризації поширених за кордоном ідей й принципів толерантності, основ толерантних міжетнічних відносин, ідей культури миру як міжнародної концепції протистояння миру насильства й ворожнечі між людьми й цілими народами (Л. Дробижева, Е. Паін).

На цьому тлі в науковій спільноті виникає думка про *культуру міжнаціонального спілкування* як застарілий, нежиттєздатний феномен радянської ідеології й пропаганди. Однак життя доводить помилковість такої думки. Відмова від розробки й популяризації концепції культури міжетнічного спілкування призведе до втрати знань про феномен високої поведінкової культури особистості в системі міжетнічних відносин. Спроби заповнити вакуум, який виникає в політично-ідеологічному регулюванні міжетнічних відносин науково-теоретичними працями тільки з толерантності й культури миру, призводить до неможливості сформувати позитивне середовище для міжетнічної взаємодії.

Тому в останні роки у працях А. Дашдамірова, Р. Абдулатипова, А. Ісаєва та інших науковців були здійснені спроби активізувати постановку питань формування, виховання сучасної культури міжетнічного спілкування.

Питання до самоконтролю:

1. Охарактеризуйте дослідження міжетнічних проблеми, які проводили до початку XIX століття.
2. У чому полягає сутність теорії «Народного духу»?
3. Які ідеї було покладено в основу расово-антропологічної школи?
4. Охарактеризуйте науковий доробок в етнопсихологи Ф. Боаса.
5. Як розвивали ідеї Ф. Боаса його послідовники?
6. Яким чином відбувалося дослідження національного характеру у 30–40-х роках XX століття?
7. В якому напрямку проводили етнонаціональні дослідження в дореволюційній Росії?
8. У чому особливості етностуджень радянських вчених у 20–ті роки XX століття?
9. Які причини активізували дослідження проблем міжетнічних відносин наприкінці XX століття?
10. Охарактеризуйте сучасний стан досліджень проблем міжетнічних відносин в Україні та Росії.

Практична частина

Завдання 1.

Законспекуйте значення понять: етнос, народ, народність, ідентичність, ідентифікація, етнічна свідомість, етнічна ідентичність, етнічне відродження, відродження національної культури, міжетнічна взаємодія, міжетнічний конфлікт, етнічне дистанціювання, етнічна конфронтація, етнічний антагонізм, міжетнічний діалог, толерантність.

Тема 3.

Культурні цінності в структурі міжетнічних відносин

План:

1. Сутність поняття «цінність».
2. Культурні цінності людини як регулятор її діяльності.
3. Цінності як основа міжетнічного діалогу.

Теоретична частина

Кризові явища, які відбуваються в сучасному українському суспільстві, на перший план виводять питання дефіциту базових цінностей, формування й розвитку яких у молоді покладено на систему освіти. Спостерігаємо розмивання, зміну ціннісних орієнтацій, норм поведінки, процесів соціалізації й адаптації. Провідні педагогіки й психологи (В. Андрущенко, В. Баранівський, В. Євтух, Л. Зязюн, Ю. Руденко, П. Щербань та інші) пов'язують це зі значними прорахунками в реформуванні системи освіти як соціального інституту, який помилково відмовився від виховної функції, перекинувши проблеми виховання на сім'ю. Останнім часом держава посилила увагу до проблем розвитку духовної культури суспільства та наявності в громадян відповідної системи ціннісних орієнтирів. Однак, реалізація таких складних завдань потребує відповідного теоретичного аналізу й прикладного розгляду цього питання, створення, передусім, у суспільстві самої системи базових цінностей, організації цілеспрямованого процесу формування й розвитку особистості, пошуку нових методологічних підходів, які забезпечать зазначений процес на всіх рівнях системи освіти.

Глобалізаційні процеси, що відбуваються у світі, охарактеризовані необхідністю формування й розвитку в особистості культури спілкування задля забезпечення ефективного міжнаціонального та міжетнічного діалогу. Відповідно до цього, система особистісних цінностей виступає найбільш адекватним індикатором рівня розвитку загальної культури особистості. Більше того, особистість починає володіти цими цінностями як власними культурними якостями. При цьому важливо, щоб рівень володіння ними був таким, при якому стає можливим їхнє розгортання в реальній життєдіяльності, а це припускає певний рівень узгодженості особистісних, соціальних, національних цінностей і гармонізує міжособистісне спілкування на всіх рівнях.

У загальноприйнятому значенні ключова категорія аксіології «*цінність*» розуміють як ідеї, речі, явища, зміст, матеріальні об'єкти, духовну діяльність людини та її результати, які мають позитивну значущість для людини й суспільства, схвалює та поділяє більшість, не викликають сумнівів і є еталоном, ідеалом для всіх людей [1, с. 382].

Розуміння цінності, як специфічного соціального визначення об'єктів навколишнього світу, що виявляє позитивне чи негативне їхнє значення для людини й суспільства, робить культуру спілкування (зокрема міжетнічного) непорушною цінністю для особистості.

Зазначимо, що термін «цінності» ввели в 60–ті роки XIX століття. Складність, багатозначність цього поняття, необхідність розв'язання складних питань філософії, педагогіки, психології, які пов'язані з проблемами цінностей, визначили наприкінці XIX – початку XX століття формування спеціальної сфери філософського знання – *аксіології*, яке в подальшому набуло розвитку в інших сферах, пов'язаних з розвитком людського буття. Поняття аксіології запропонував французький філософ

П. Лапі 1902 року на означення напрямку філософії, що досліджує ціннісну проблематику.

Система цінностей відображає уявлення індивідууму про найближчі та віддалені цілі, характеризує його суб'єктивно-об'єктивне ставлення до навколишнього середовища, діяльність та формується під впливом визначеного образу життя людини. **Ціннісні орієнтації** визначають моральний стрижень людини, її ставлення до світу й самої себе, впливають на спрямованість і зміст соціальної активності, наповнюють життя сенсом, представляють основний канал усвідомлення людиною духовної культури суспільства, перетворення культурних цінностей у стимули та мотиви практичної поведінки, стають системоутворювальним елементом світогляду.

Цінності людини перебувають у постійному діалектичному взаємозв'язку з чітко визначеною метою її діяльності, що сприяє досягненню високих результатів у будь-якому напрямку. Домінування в ціннісній структурі особистості цінностей соціального, статусного характеру спонукає особистість обирати цілі, що сприяють реалізації адміністративної чи політичної кар'єри. Домінування цінностей творчості спонукає особистість реалізовувати свій хист до мистецтва, науки й будь-якої форми творчості. Пріоритет цінностей володіння спонукає особистість до підприємницької чи кримінальної діяльності.

Отже, система культурних цінностей особистості постає складно побудованим регулятором її діяльності. Тому пізнання культурних цінностей особистості – найбільш виразне пізнання самої особистості, її духовного світу.

Усвідомлення ціннісної неузгодженості суспільства, нещирості, неавтентичності її керівних інститутів призводить до відчуження особистості від суспільства. Причина цього ховається в самій сутності особистості, в її прагненні до свободи. У зв'язку з цим наведемо вислів

І. Беха, який пише, що «особистість – це така сутність, що протистоїть будь-якому насильству. Свобода особистості пов'язана з почуттям її гідності, що має дуже сильну виразність. Припинення гідності надзвичайно вражає особистість.

Тому повага гідності особистості є першим вихідним правилом виховання й будь-якої соціальної діяльності взагалі (зокрема й міжетнічного діалогу), оскільки саме реальна повага гідності особистості і є реальним приведенням її в статус вищої цінності буття.

Гармонізація відносин між основними суб'єктами міжетнічного діалогу є основним способом порозуміння між ними. В цьому діалозі відбувається взаємне виховання його суб'єктів.

Взагалі, виховувати – значить залучати до гуманістичних, за своєю сутністю, цінностей діяльності, переживання й відносин (Е. Фромм). І найбільш ефективним способом виховання є введення цих цінностей у культуру родини, школи, суспільства, в культуру спілкування. Усвідомлення цінностей має реалізовуватися в діяльності, вибудовуванні взаємовідносин, переживаннях взаємодії між особистостями. Тоді людина починає розуміти й сприймати те, що цінує її оточення

Цікавим у цьому контексті є ціннісне виховання як базове у системі педагогічної теорії й практики виховання США, Канади та країн Західної Європи. Теорія ціннісного виховання викладена західними науковцями в кількох самостійних концепціях (Дж. Д'юї, М. Бубер, К. Роджерс, А. Г. Маслоу, Л. Кольберг, Е. Х. Еріксон та інші), об'єднаних загальною ідеєю, яку висунув К. Бек – допомогти людям жити у відповідності до цінностей.

Основною метою **ціннісного виховання** є не пряма передача вихованцям загальнолюдського ціннісного досвіду, а формування в молоді здатності до вибору

моральних цінностей, створення власних критеріїв, побудованих на гуманістичних ідеалах. Однак, при цьому виникає проблема створення правильного підґрунтя для вибору ціннісних орієнтацій у майбутньому. Зростання насильства серед молоді, особливо в старшій школі, в країнах з розвинутою економікою свідчить, що таке підґрунтя не створили. Спостерігаємо тенденцію розмивання моральних підвалин, втрат культурних цінностей, панування подвійних стандартів, пріоритетів почуттєвих насолод, послаблення відповідальності за продовження роду. Молоде покоління уражене споживчою психологією; духовні й громадянські цінності відходять на другий план.

Причин цього багато й, передусім, вони пов'язані зі зміною орієнтирів у сучасному суспільстві, які не встигають за змінами в економіці, політиці, соціальному устрої, культурі. Неусвідомлення цих нових цінностей призводить до їх девальвації, особливо серед молоді, яка входить у доросле самостійне життя, будує власну життєву програму, здійснює професійне самовизначення й шукає точки опори. Це ставить перед системою освіти необхідність виховувати, формувати й розвивати цінності особистості протягом усього її життя.

Сучасні процеси глобалізації дедалі більше пов'язані з пріоритетністю моральних, гуманістичних цінностей, духовності особистості й суспільства. Саме ці аспекти в діалогових процесах допоможуть гармонізувати міжетнічне спілкування. Проте, відзначимо, що сучасне суспільство перебуває в найбільшій аксіологічній кризі, яка виявляється в пануванні цінностей споживання, влади, насильства, жорстокості, підступності, зради ідеалів духовності. Система таких антицінностей руйнує суспільні, морально-естетичні ідеали, згубно діє на вибір ціннісних орієнтацій молоді.

Взагалі, для системи цінності кожної культури періодичне виникнення криз, особливо спричинених змінами світових цивілізацій, є загальним явищем. Початок ХХІ століття охарактеризований переходом до постіндустріального суспільства, внаслідок чого спостерігаємо найглибшу в історії людства, кризу системи цінностей, істотний їх перегляд. Усвідомлення можливостей зіткнення цивілізацій, виникнення глобальних війн, екологічних катастроф поступово призводить до переходу людства від культури сили, війн та насильства до культури миру й терпимості, визнання загальних цінностей усього людства й кожної особистості, розуміння пріоритетної ролі культури, необхідності діалогу й партнерства.

Система цінностей кожного народу має не тільки свої особисті властивості, але й моральні цінності, спільні для всіх народів та культур, які стають основою для взаємодії та діалогу між різними народами. Однак, формування загальнолюдської системи цінностей на основі діалогу, взаєморозуміння й співробітництва цивілізацій відстає від процесу глобалізації, що розвивається за неоліберальною моделлю, з нав'язуванням усьому світові системи цінностей властивих заходу, а точніше – із застосуванням подвійної моралі. Це викликає природну реакцію інших культур і цивілізацій, які відстоюють свою історичну й культурну самотність, свою систему культурних цінностей.

Саме міжетнічний діалог, обмін позитивними цінностями відіграє важливу роль у гармонізації добра й зла в суспільстві. Такий діалог стає неможливим, якщо він буде базуватися на особистісно-відчуженій, імперативній, орієнтованій на домінування й владу формі. Тільки особистісно-гуманізований міжетнічний діалог самою

своєю суттю спрямований на передачу й обмін гуманістичним культурними цінностями.

Основними підходами до формування системи цінностей особистості є культурологічний та аксіологічний підходи. Сутність першого полягає в тому, щоб розкрити індивідууму все багатство змісту світової культури, а призначення другого – допомогти вибрати з неї те, що він вважає цінним, особистісно значущим. Тому тільки взаємодія цих двох підходів у вихованні системи цінностей особистості дозволить вирішити актуальну проблему особистісної парадигми: засвоєння, освоєння та присвоєння суб'єктом елементів загальнолюдської культури на індивідуально-особистісному рівні. Тобто досягнення світової культури, культури різних народів – цінності, знання, досвід – особистість починає сприймати як засоби самоствердження, як способи реалізації своєї потреби в самовираженні, презентації своїх особистісних властивостей і цінностей.

Зараз освіта України здійснює пошук нових форм і методів виховання, що передбачає й створення конституційно-правової основи цього процесу, й переоцінку вітчизняної та зарубіжної науково-педагогічної думки, приєднання до цього процесу провідних філософів, психологів, соціологів, політологів. Л. Зязюн переконана, що нагальною умовою, яка б стимулювала процеси оновлення виховання моральних цінностей в освітній системі України, є створення загальнонаціональної програми виховання, змістовну й організаційно-технічну основу якої повинні складати три взаємопов'язані й взаємозумовлені блоки ціннісно-цільових настанов і практично-орієнтованих дій, які будуть реалізовані в освітньо-виховній, соціокультурній та законодавчо-управлінській сферах діяльності [4, с. 73].

Розвиток у молоді аксіологічних знань полягає не тільки в збагаченні змісту освіти, але й кращому сприйнятті нею цінностей інших культур та цілеспрямованому формуванні нової позитивної системи цінностей. Найбільш прогресивні аксіологічні теорії стверджують гуманістичні цінності, які є найбільшим скарбом людства, моральною основою його розвитку, протидіють технократизації мислення людей. Однак, розвиток споживчих настроїв у суспільстві свідчить, що існування в умовах ринкових відносин, жорсткої конкуренції, потребують формування додаткової групи цінностей (інструментальних), яка забезпечить наявність у людини здорового прагматизму, вміння вибудовувати життєву стратегію, раціонально використовувати природні багатства та людські ресурси, управляти наукою, освітою та економікою. Досягнення рівноваги між базовими й додатковими цінностями в свідомості людини буде сприяти розумінню таких понять, як «цивілізація» та «культура».

Безумовно, в системі освіти формування й розвиток цінностей набувають максимального ефекту, оскільки завдяки освіті відбувається інтеграція знань, та їх відбір особистістю з метою ефективного становлення, вдосконалення світогляду, усвідомлення й сприйняття ідеалів. Прагнення України до інтеграції в Європейське співтовариство передбачає певні зміни в змісті української освіти, особливо в системі вищої школи, та задоволення загальноєвропейських та світових стандартів. Саме тому, реформа вітчизняної освітньої системи балансує зараз між модернізацією, яка передбачає значний ступінь наукоємності, технологізації, інформатизації й інноваційності, а гуманізацією, що передбачає аксеологізацію та культорологізацію змісту освіти.

Останнє визначають як необхідну умову розвитку міжособистісних і міжетнічних відносин, оскільки, лише через аксіологічну проекцію культури, що відбиває системно-ціннісний контекст кожної соціальної групи, кожного етносу й кожного народу, скорочується дистанція між ними. Для формування нормальних відносин між різними етнонаціональними спільнотами, з метою подолання конфліктів та напруги між ними великого значення набуває об'єктивне й чітке знання ціннісних систем відповідних етносів, якісного та кількісного співвідношення між системами цінностей. Таке знання забезпечує цілеспрямовану, ефективну діяльність з урегулювання міжетнічної взаємодії, її нормалізації й оптимізації.

Ми вже відзначали, що *культура спілкування* є непорушною цінністю для людини, апробованою протягом еволюції суспільства. Сучасні філософські напрями неопозитивізму, екзистенціалізму, прагматизму, неотомізму й розроблені в руслі їхніх ідей педагогічні концепції, не зважаючи на значні методологічні розходження, також одностайні в питанні визнання культури спілкування суспільною й особистісною цінністю.

Багато педагогів вважають, що для збереження унікальної культури свого народу й усвідомлення культури інших народів, необхідно у сфері освіти віддати пріоритети вихованню над знаннями. У цьому контексті нагадаємо вислів святителя Феофана, який ще в XIX столітті наголошував на необхідності такого кроку: «Наука може розбити скелю, сплоснути глибу метала, але пом'якшити жорстке, черстве серце людини не може... Наука безсила проти морального зла».

Е. Фромм розглядає виховання як процес залучення до гуманістичних, за своєю сутністю, цінностей діяльності,

переживання й відносин. І найбільш ефективним способом виховання є введення цих цінностей у культуру родини, школи, суспільства, у культуру спілкування. Усвідомлення цінностей має реалізовуватися в діяльності, вибудовуванні взаємовідносин, переживаннях взаємодії між особистостями. Тоді людина починає розуміти й сприймати те, що цінує її оточення. Але першим вихідним правилом виховання моральних цінностей є виховання поваги гідності, оскільки повага гідності особистості і є реальним приведенням її до статусу вищої цінності буття.

Духовно-моральне виховання передбачає засвоєння людиною національної та світової культури й має поєднувати розвиток інтелекту, свідомий пошук сенсу життя та свого місця у ньому, формування уміння управляти власною волею, емоціями та відчуттями. Завдяки цьому людина накопичує знання про навколишнє середовище, створює алгоритми не тільки власної поведінки, але й аналізу поведінкових дій при визначенні добра й зла. Тобто розвиток системи цінностей неможливий без адекватного формування в молодій людині самооцінки поведінки, потреби в саморозвитку, продуктивного міжособистісного спілкування.

Ціннісні орієнтації студентів повинні формуватися в напрямках розвитку моральних якостей, духовно-моральної культури, розуміння національних і загальнолюдських цінностей, гуманістичного світогляду. У цьому контексті В. Андрущенко та Ю. Руденко зазначають, що формування загальнолюдських цінностей має виходити з усвідомлення національних цінностей. Виховання з дитинства любові до Батьківщини, рідної землі, історії своєї країни, її видатних людей певною мірою пробуджують не тільки почуття патріотизму, але й сприяють формуванню національної та особистісної свідомості. **Національне виховання** взагалі побудоване на

передачі родинних цінностей, традицій народу, усієї системи цінностей, притаманної певному етносу або групі етносів, які історично мешкають поряд.

Виховання моральних цінностей та національне виховання як один з його напрямків, в Україні має глибоке історичне коріння та значне теоретико-методологічне підґрунтя, що відображують праці К. Ушинського, В. Рачинського, В. Сороки–Росинського, Б. Грінченка, С. Русової й інших видатних педагогів. Особливістю національного виховання є розуміння людини як найвищої цінності, злиття особистісних і національних інтересів, служіння Батьківщині. Прагнення щастя для свого народу, своєї країни, на думку К. Ушинського, стає основою для перетворення національного виховання у виховання загальнолюдських цінностей.

Як відомо, культура нації ґрунтується на її традиціях, які стають головним ресурсом культури. Однак кожен вид ресурсів необхідно оновлювати, спираючись на основні цінності. Завдання сучасного виховання полягає в необхідності загальмувати моральну деградацію в суспільстві, поновити соціальні механізми, які підтримують гідність пізнання та творчості, необхідності праці, гідності материнства, старості, хворих та знедолених. Виховання повинне передбачати перехід від споживчого ставлення людини до ставлення творчого, оскільки цінність як ідеал не може мати споживчого виміру.

У процесі виховання у студентської молоді моральних цінностей виникає необхідність навчити молодь не тільки орієнтуватися на майбутнє, але й тверезо оцінювати свої вчинки в конкретних життєвих ситуаціях. Досить часто у виховній роботі викладачі ВНЗ ці моменти недооцінюють, і це призводить до таких ситуацій, коли деякі молоді люди усвідомлюють лише ціннісні орієнтації

на майбутнє, залишаючись при цьому невідповідними до практичного життя.

Педагогічна наука та практика накопичили значний досвід формування системи цінностей в особистості. Це відбувається завдяки залученню молоді до мистецтва, живопису, музики, різних видів творчої діяльності, розвитку критичного мислення, толерантності й поваги до переконань і поглядів людей іншої культури, навичок ефективного спілкування й поведінки. Дуже важливо створити органічну взаємодію системи морального виховання та професійного навчання у вищій школі завдяки впровадженню в навчальний процес широкого спектру самостійної роботи студентів, створенню педагогічних ситуацій, які вимагають від студентів їх реального оцінювання, формування власного ставлення та прийняття оптимального рішення, морально важливої поведінки.

Наявність системи моральних цінностей у молодій людині-майбутнього фахівця дозволяє йому усвідомити, що інші люди мають право на власні погляди, власні ідеали; на цій основі побудувати ефективну взаємодію з ними, краще реалізуватися у вибраній професії, брати участь у змінах, що відбуваються в суспільстві.

Нова система цінностей у нашій державі не створиться за короткий термін. Цей процес потребує від усього суспільства, а особливо педагогічної спільноти, формування нового бачення освіти, навчання й виховання, створення нових педагогічних технологій та ефективного впровадження їх у навчальний процес. Однак, у цьому пошуку найвищою цінністю повинна залишатися Людина, здатна до активної взаємодії, саморозвитку й самоактуалізації.

Питання до самоконтролю:

1. У чому полягають причини дефіциту базових цінностей на початку ХХІ століття?
2. Як розуміють сутність категорії «цінність» науковці різних країн?
3. У чому полягає сутність теоретичних концепцій В. Франкла та А. Маслоу?
4. Як пов'язані цінність та діяльність людини?
5. Яким чином ціннісні орієнтації впливають на міжетнічні відносини?
6. Які спільні причини кризи системи цінностей кожної з культур?
7. Які напрямки існують у формуванні системи ціннісних орієнтацій?
8. Як пов'язані виховання системи цінностей та національне виховання?
9. Які засоби необхідно використовувати для формування системи цінностей у молоді?

Практична частина

Завдання 1.

Охарактеризуйте поняття «культура» з позицій *особистісного* (Є. М. Басов, В. С. Біблер, Н. С. Злобін, Л. Н. Коган, О. М. Леонтьєв, В. М. Межуєв, Л. В. Сохань), *діяльнісного* (М. Мамардашвілі, Е. С. Маркарян, В. А. Малахов, А. І. Арнольдов, С. Н. Артановський, Л. Н. Коган, В. М. Межуєв, Е. В. Соколов, З. В. Каганова, В. М. Леонтьєв) та *аксіологічного* (С. Ф. Анісімов, І. А. Громов, А. Г. Здравомислов, Н. З. Чавчавадзе, В. Н. Добриніна) підходів, для чого дослідіть позиції окремих науковців, які підтримували певний напрям.

Завдання 2.

Прокоментуйте вислів А. І. Арнольдова: *«Культуру можна уявити як величезну лабораторію, в якій створюється масштабна система цінностей, збираються докупи найвеличніші досягнення людства в галузях науки, літератури та мистецтва, філософії й етики, релігії й політики з давніх глибин до наших днів».*

Тестові завдання

1. Центральну ланку теоретичної концепції В. Франкла складає:
 - 1) саме актуалізація;
 - 2) культура як сукупність моделей поведінки;
 - 3) етнічність;
 - 4) поняття «сенс життя».

2. А. Маслоу до цінностей буття відносив цінності, орієнтовані на задоволення будь-якої потреби, яка є незадоволеною:
 - 1) так;
 - 2) ні.

3. Домінування цінностей творчості спонукає особистість:
 - 1) вибирати цілі, що сприяють реалізації адміністративної чи політичної кар'єри;
 - 2) реалізовувати свої здібності до мистецтва, науки й будь-якої форми творчості;
 - 3) до підприємницької чи кримінальної діяльності.

4. Вихідним правилом міжетнічної взаємодії є:
 - 1) виховання моральних цінностей;
 - 2) жити відповідно до цінностей;
 - 3) усвідомлення цінностей інших етносів;

- 4) повага гідності особистості.
5. Основними підходами до формування системи цінностей особистості є:
 - 1) культурологічний підхід;
 - 2) аксіологічний підхід;
 - 3) особистісно-орієнтований підхід;
 - 4) діяльнісний підхід;
 - 5) системний підхід.
6. Для системи цінності кожної культури періодичне виникнення криз у найбільшому ступені пов'язане зі:
 - 1) змінами світових цивілізацій;
 - 2) науково-технічним прогресом;
 - 3) значним рівнем міграції;
 - 4) екологічними проблемами.
7. Усвідомлення цінностей має реалізовуватися в:
 - 1) процесі навчання;
 - 2) діяльності;
 - 3) спілкуванні;
 - 4) вихованні.
8. Формування загальнолюдських цінностей має виходити з:
 - 1) дотримання традицій свого народу;
 - 2) виховання почуття терпимості й толерантності;
 - 3) розуміння сутності процесів історико-соціального розвитку різних етносів;
 - 4) усвідомлення національних цінностей.

Тема 4. Співвідношення ціннісних світів у різних етносів

План:

1. Методологічні основи співвідношення етносів.
2. Роль культури у співвідношенні етносів.
3. Ціннісні орієнтації як основа співвідношення етносів.

Теоретична частина

Міжетнічні відносини відбуваються в певному соціально-історичному, соціокультурному, культурно-освітньому, економічному, політичному, релігійному середовищі, яке впливає на рівень сформованості культури міжетнічних відносин.

Культура міжетнічних відносин, на думку професора С. Шермухамедова, – це реалізація взаємозалежних інтересів націй і народностей у процесі економічного, соціального і духовного життя на принципах рівноправності, інтернаціоналізму, взаємодопомоги на благо кожної нації, кожної народності. Призначення культури міжнародних відносин – здатність до більш глибокого пізнання етносами один одного й посилення взаємин між ними. Усе це досягається терпимістю, дотриманням загальноприйнятих норм взаємодії, може сприяти стереотипам, що сформувалися в соціально-психологічному аспекті, мисленні й поведінці.

Методологічною основою дослідження формування культури міжетнічних відносин можуть стати філософські позиції стосовно різних контекстів аналізу співвідношення етносів. Сучасна філософія вважає, що співвідношення етносів має відбуватися завдяки співвідношенню ціннісних

світів різних етносів, що дасть змогу встановити дистанцію між цими світами й окремими їхніми компонентами. Цей вислів базується на тому, що співвідношення етносів у соціально-історичному просторі детермінується не лише суб'єктивно-рефлексивним, але й системно-ціннісним контекстом.

Взагалі, за своєю філософською природою всі ці контексти відповідають трьом площинам такого явища, як міжетнічні відносини – об'єктивному (соціально-історичний контекст), об'єктивно-суб'єктивному (системно-ціннісний) та суб'єктивному (суб'єктивно-рефлексивний контекст). Дійсно, будь-які глобальні соціально-історичні обставини, в які за велінням долі «розміщені» певні етносуб'єкти, практично не залежать від них і водночас суттєво визначають їхні відносини. Крім того, безпосередні взаємовідносини та взаємооцінки етносуб'єктів, їхні дії й поведінка щодо один одного здебільшого залежать від їхньої волі й свідомості, вони можуть регулюватися людьми й пов'язані з їхнім власним вибором – жити в злагоді й дружбі чи у ворожнечі й злі. І останнє. Ціннісні пріоритети етносів і дистанція між їхніми ціннісними світами визначені, з одного боку, об'єктивними, соціально-історичними обставинами, а з другого – здебільшого залежать від свідомої, цілеспрямованої духовної діяльності етносуб'єктів і, таким чином, зміна ціннісних орієнтирів частково перебуває під їхньою владою.

Тому вирішення проблеми міжетнічної взаємодії необхідно починати з найважливішого з трьох контекстів – суб'єктивно-рефлексивного контексту. Суб'єктивно-рефлексивний контекст передбачає безпосередньої практичної взаємодії етносів, їхніх емоцій та почуттів, думок та поглядів щодо один одного.

Такого роду відносини можна класифікувати і за

типом етносуб'єктів, і за характером виявлення етнічних відносин. Дуже важливо пам'ятати, що досить часто взаємодія етносів може відбуватися не безпосередньо, а через певні соціальні інститути, які можуть досить суттєво впливати на характер цих взаємин. Однак, з позиції застосування суб'єктивно-рефлексивного контексту в побудові міжетнічних взаємин, для нас найбільш важливою стає можливість за допомогою цього контексту глибоко дослідити широке коло етнічних характеристик, виявити на цій основі частину причин непорозуміння з іншими етносами, знайти «опорні точки» для покращення міжетнічної взаємодії.

Проте, дані, які ми отримуємо про характеристики етносів завдяки суб'єктивно-рефлексивному контексту, все ж таки мають поверховий характер, тому потребують більш глибокого, фундаментального усвідомлення завдяки соціально-історичному контексту. *Соціально-історичний контекст* включає два рівні: культурно-цивілізаційний (більш загальний) і частково-соціальний, пов'язаний з окремими сферами, аспектами в межах конкретної соціальної системи. Дослідження етносів у цьому контексті дозволяє зрозуміти причини перебування етносів у певному культурно-цивілізаційному просторі, а також оцінити різноманітні соціальні характеристики етносів – екологічні, соціально-економічні, культурні, демографічні, соціально-політичні, правові та інші. Таку етнічну стратифікацію необхідно враховувати для усвідомлення масштабів й глибини її впливу на міжетнічні відносини.

Соціально-історичний простір та суб'єктивно-рефлексивний у міжетнічних відносинах об'єднує системно-ціннісний контекст, який дозволяє проаналізувати систему міжетнічних відносин у ракурсі культури та її цінностей, співвіднести ціннісні світи різних етносів, побачити взаємне розміщення етносів у межах

культури в її аксіологічній (ціннісній) проекції.

Саме системно-ціннісний контекст надає можливість визначити дистанцію між різними етнокультурами та їхніми елементами, отримати цілісне, інтегральне бачення міжетнічних відносин, досягти поглибленого розуміння явищ на суб'єктивно-рефлексивному рівні міжетнічних відносин.

Урахування визначених контекстів при аналізі міжетнічних відносин створює можливість для наукового обґрунтування теорії й практики формування культури міжетнічних відносин. Важливим стає зіставлення автостереотипу певного етносу з гетеростереотипами інших етносів, урахування неоднорідності, диференційованості кожного етносу, ситуаційних соціальних обставин, які так чи інакше впливають на самооцінки та взаємини етносів. І. Кон вважає, що такий підхід дає можливість не тільки глибоко зрозуміти причини стану міжетнічних відносин, які спостерігаємо, але й побачити перспективи їхнього розвитку, розробити обґрунтований прогноз, запропонувати ефективні заходи оптимізації відносин.

Міжетнічна взаємодія повинна базуватися на вивченні духовного життя кожного етносу, зміст якого складають національні особливості культури, традицій, норм поведінки і спілкування, психології, етикету. Проте, специфічні особливості кожної нації пов'язані з духовними настановами, ціннісними орієнтаціями, моральними, естетичними та іншими компонентами свідомості особистості, що зумовлює ставлення до іншої людини, етносу та культури.

Феномен культури серед інших явищ громадського життя відрізняється особливою універсальністю. Культура, яку виробляють свідомо чи несвідомо люди, є – через свої цінності, норми, традиції тощо – посередницькою ланкою

між людьми й навколишнім світом. Саме культура об'єднала в одному безмежному дискурсі – ціннісно-смиислового світу людини – природу. Суспільство й творчі індивідуальності представлені в різних аспектах і зрізах як різні конфігурації культурних значень і змістів.

Універсальність культури полягає також у тому, що в межах цілої культури стають рівними далекі й часом взаємозаперечні явища. Серед них – наука й релігія, філософія й мистецтво, здоровий глузд і містика, масові комунікації й творча інтуїція тощо.

Різні сфери культури поєднані загальним культурно-історичним і соціокультурним контекстом, близькими ідеалами й світоглядними засадами, органічною наступністю ментальних структур, що лежать в основі міфологічно різних культурних явищ чи діалогу культур, а також єдиним суб'єктом культури.

В останній час домінують погляди, що культура міжетнічної взаємодії пов'язана з міжкультурною комунікацією. Під *міжкультурною комунікацією* розуміють особливий тип взаємодії етнічних культур, який виявляють в етнічній самосвідомості, етнокультурній компетентності особистості, терпимості, прагнення міжнаціональної згоди в різних сферах громадського життя.

Зважаючи на те, що міжкультурна комунікація передбачає дослідження й збагачення ціннісних орієнтацій представників різних етнокультурних груп, значної ваги набувають гуманістичні моральні, загальнолюдські цінності.

Вирішення питання формування культури міжетнічної взаємодії передбачає врахування специфіки полікультурного середовища, поліетнічного регіону. Значну увагу приділяють мові міжетнічного спілкування та двомовності. Необхідно відзначити, що мова – це не тільки

засіб спілкування між різними етнічними групами, але й форма вираження різних культур. Чим більша культурна дистанція між різними мовними групами, тим складніше знайти вирішення ситуації міжкультурного спілкування. Знання другої мови міжетнічного спілкування дає можливість різним етносам уникати непорозуміння в спілкуванні.

Проблема співвідношення різних культур – це культурно-мовна проблема. У процесі стихійного й спеціально організованого діалогу культур отримуємо переклад з однієї мови культури на іншу; однак ступінь адекватності цього перекладу (чи навпаки, ступінь модернізації) залежить від багатьох чинників, пов'язаних і з суб'єктивними умовами (позиція чи настанова «перекладача»), і з об'єктивними обставинами (політична обстановка, еміграція, стан цивілізаційної кризи).

Безпосереднє відношення до питання культури міжетнічного взаємодії та міжкультурної комунікації має проблема акультурації. *Акультурацію* найчастіше розуміють як процес засвоєння особистістю далекої йому за своєю природою культури. При цьому відбувається процес відмови від своєї, рідної культури. Це явище яскраво ілюструє життя мігрантів, які намагаються протягом двох поколінь зберігати свою національну культуру, сприймаючи при цьому й іншу. Але згодом наступні покоління від рідної культури залишають тільки окремі зовнішні атрибути. Особливо швидко результати процесу акультурації можна спостерігати в середовищі молодих і соціально-активних мігрантів.

Це пояснюється тим, що культура окремої людини формується й зростає в процесі взаємодії особистості з культурою спільноти. Чим активніші контакти особистості з культурами інших націй, світовою культурою, тим ширші перспективи росту індивідуальної культури. Тільки

різноманітні культурні контакти, діалоги здатні вивести особистість за вузькі межі культури своєї нації та підняти її до рівня загальнолюдської культури.

Культурні змісти, інтереси та ідеї, що формуються в дитинстві, значно впливають на соціокультурну діяльність, багато в чому визначають працю душі та професійну роботу вже в зрілому віці. Світовідчуття, бачення й розумінні світу як розмаїття національних культур у дитинстві й юнацтві наповнені змістами та символами. Це водночас і соціалізує особистість, й індивідуалізує початок **інкультурації**. Але головне те, що в молодому віці закладаються нові форми культур, що будуть розвинуті в майбутньому.

Основним продуктом пізнання іншого етносу виступає **етика** як частина системи цінностей, що виявляється у поведінці людини в родині, колективі, країні, світі, в її менталітеті й типах поведінки.

Особливе значення має **ментальність** – певна характерна для конкретної культури специфіка психічного життя, яка виявляє цю культуру людей, детерміновану в історичному аспекті економічними й політичними умовами життя. **Менталітет** виявляється через систему поглядів, оцінок, норм, умонастроїв, що ґрунтуються на наявних у цьому суспільстві знаннях і віруваннях. Останні, поряд з домінуючими потребами й архетипами колективного несвідомого, задають ієрархію цінностей і, відповідно, характерні для представників цієї спільноти переконання, ідеали, соціальні настанови.

Саме система цінностей, що лежить в основі менталітету й мотивації, визначає приналежність до певної культури, цивілізації, спонукає до захисту своєї системи цінностей.

За системою культурних цінностей розділяють цивілізації Сходу й Заходу, а також змішані цивілізації

типу євразійської, східноєвропейської чи латиноамериканської. Систему культурних цінностей визначають етичні, ідеологічні, релігійні пріоритети й переваги цього етносу, вона передається з покоління в покоління за допомогою сімейного виховання й шкільної освіти, літератури й мистецтва, засобів масової інформації, побутового спілкування. Система культурних цінностей визначає стосунки людей у родині, в побуті, на виробництві, у соціально-політичній сфері діяльності, в галузі науково-технічної творчості, взаємодії між етносами, націями, державами, цивілізаціями.

Важливого значення набуває в системі цінностей релігія, яка в кожного народу, при всій своєрідності, базується на вірі й любові. Віра в Бога необхідна кожній людині, оскільки є моральним регулятором стосунків між людьми, зокрема в міжетнічному спілкуванні. С. Подмазін вважає, що віра потрібна людині розумній для подолання конфліктів між бажаним і тим, що існує. Віра потрібна й людині мудрій, оскільки в цьому й полягає сутність людини. Всі люди в щось вірять. Видатний російський письменник Л. Толстой писав, що сутність віри полягає в тому, що вона надає життю такий сенс, котрий не знищується смертю.

Дж. Тойнбі обґрунтував свою віру в Бога моральною необхідністю, яка є любов'ю, що дає духовний імпульс для того, щоб давати замість того, щоб брати. Він підкреслював, що це є імпульсом до того, щоб звернути себе до гармонізації зі Всесвітом і забезпечити поступове згуртування людства в єдину соціокультурну інформаційну макросистему. Науковець наголошував на тому, що раціональним шляхом довести існування Бога неможливо, а ось наявністю достатньо розвинутих духовних почуттів можна. Ця ідея конче важлива для формування культури міжетнічних відносин.

Варто враховувати кілька істотних чинників структури і динаміки системи культурних цінностей. Передусім, система цінностей не тільки визначається розходженням між культурами і цивілізаціями, але є також загальною основою діалогу й взаємодії між ними. Існують загальнолюдські цінності й вимоги, властиві будь-якій цивілізації, культурі, кожній релігії: не вбий, не вкради, не перелюбствуй тощо. Зневага цими цінностями, забуття їх може привести до самознищення людства.

Система культурних цінностей, складає спадкоємний генотип людства в цілому і кожній цивілізації зокрема та підлягає циклічній динаміці: періодично в ній спостерігаємо фази криз і переворотів, особливо при зміні світових цивілізацій. Так заповідь «не вкради» з'явилася з появою приватної власності; основний моральний постулат «не вбий», що відбиває цінність людського життя, не поширювався на рабів, представників ворожих держав і віросповідань.

На рубежі ХХ – ХХІ століть, у період переходу від індустріальної світової цивілізації до постіндустріальної, спостерігаємо одну з найглибших в історії людства криз системи цінностей, їх радикальний перегляд. Він має і позитивні, і негативні риси. Загроза світової війни, зіткнення цивілізацій, екологічна катастрофа не тільки поставили під сумнів існування людства, але й підсилили рух від культу війни й насильства до культу миру й терпимості, до визнання загальних цінностей усього людства та кожної особистості, до розуміння пріоритетної ролі культури й культурних цінностей кожного народу, повагу до них, необхідності діалогу та партнерства країн, націй і цивілізацій, поширенню ідей неосферної взаємодії суспільства й природи.

Але й неможливо не бачити й іншу, небезпечну тенденцію розмивання моральних підвалин, втрат у

системі культурних і цивілізаційних цінностей. Спрямованість до гедонізму, пріоритет відчуття насолод, послаблення відповідальності за продовження роду стає одним з чинників тенденції до депопуляції в західній Європі, Японії, Росії, Україні. Молоді покоління в цих країнах заражені споживчою психологією, духовні й громадські цінності виходять на другий план.

Зазначимо, що формування загальнолюдської системи цінностей на основі діалогу, взаєморозуміння й співробітництва відстає від процесу глобалізації, що розвивається за неоліберальною моделлю, з нав'язуванням усьому світу системи цінностей, властивих Заходу, а вірніше, із застосуванням подвійної моралі. Це викликає природну реакцію інших культур і цивілізацій, які відстоюють свою історичну й культурну самобутність, свою систему цінностей. Між тим, саме система цінностей, що визначає вигляд цивілізацій, є основою діалогу між ними, ядром соціокультурного устрою.

Результати практики міжетнічної взаємодії й теоретичних пошуків науковців різних країн світу яскраво свідчать про необхідність об'єднати зусилля науковців різних країн задля розробки теорії загальнолюдських, цивілізаційних й етнонаціональних цінностей, концепції руху на цій основі до діалогу, співробітництва й партнерства цивілізацій.

Створення нової системи цінностей на думку В. С. Хетчера має базуватися на етиці автентичності. *Автентичність* є відповідністю дійсності тому, що є потрібним для еволюції людства й усієї світобудови. Найважливішою частиною змісту етики автентичності є відображення взаємного співвідношення цінностей. При відборі цінностей для нової системи, на думку вченого, слід відмовитися від окремих цінностей нижчого порядку задля одержання переваги цінностей вищого порядку, які є

необхідними, провідними для всіх етносів. «Постає необхідність, – пише В. С. Хетчер, – відповідного ієрархічного розміщення за цінністю різних об'єктів і їхньої сутності у відношенні до єдиного цілого. Найважливішою основою цінностей певного об'єкту стає його роль в автентичності тієї системи, до якої він належить. При цьому стає очевидним, що людська особистість є вищою цінністю серед усього суцього».

Тобто, в системі національних цінностей потрібно виділити й проранжувати притаманні людській природі внутрішні якості та її істотні риси, що мають універсальний характер. Саме на такі цінності необхідно спиратися під час пошуків спільної мови в міжетнічному діалозі. Нова система цінностей, побудована на етиці автентичності, може стати основою самоврядування у суспільстві, підґрунтям взаємин між представниками різних народів.

В умовах глобальної кризи етики соціокультурного устрою, увагу вчених, майстрів культури й мистецтва, релігійних діячів варто сконцентрувати на виявленні й поширенні загальнолюдської системи цінностей, культури миру та ненасильства як основи й позитивного результату міжетнічного діалогу.

Потрібно також наповнити систему освіти й виховання молодих поколінь новою системою цінностей, ідеями діалогу й співробітництва націй, культури миру й ненасильства.

Варто розширити контакти й взаємодію представників різних конфесій, світових релігій у виробленні й поширенні серед віруючих ідей діалогу цивілізацій, культури миру, толерантності, ненасильства, утвердженні загальнолюдської системи цінностей, що відповідає основам інтегрального соціокультурного устрою й водночас зберігає розмаїття цивілізаційних підходів.

У зв'язку з цим цікавим є зауваження Ю. Гаюрової, яка наголошує, що цінності культури як найважливіші детермінанти людської поведінки є результатом дій різних механізмів соціалізації (інкультурації), під впливом яких людина перебуває з самого народження.

Вплив культурного середовища на психіку людини виявляється в соціально-психологічних параметрах співіснування етнічних суб'єктів: рівні етнокультурної або соціокультурної дистанції між контактуючими, ступеня позитивності/негативності емоційних компонентів, образів соціальної перцепції, що визначають типи поведінки щодо її членів тощо.

Дослідниця звертає увагу на вплив етнокультурної дистанції між етнокультурними групами на рівень їхньої взаємної етнічної толерантності. Відмінності чи подібності в цінностях можуть бути важливою умовою і соціально-психологічного зближення, і віддалення контактуючих груп, показником ступеня актуалізації механізмів групової сугестії в міжетнічній взаємодії та рівня етнічної толерантності.

Таким чином, сучасна наука розглядає систему цінностей як важливу детермінанту людської поведінки. У процесі взаємодії культур різних етнічних груп виявляються різні погляди на життя в усіх його виявах, різних етнічних картин світу. Це контакт різних світоглядних позицій. Культура цінностей є найважливішим системоутворювальним чинником, що впливає на процес формування установок на діалогову форму міжетнічної взаємодії.

Питання до самоконтролю:

1. Що є методологічною основою співвідношення етносів?
2. Охарактеризуйте сутність суб'єктивно-рефлексивного контексту аналізу міжетнічної взаємодії.
3. Які особливості при співвідношенні етносів виявляє соціально-історичний контекст?
4. Чому системно-ціннісний контекст аналізу міжетнічних відносин є узагальнюючим при співвідношенні етносів?
5. Визначте роль культури при співвідношенні етносів.
6. Яке значення у міжетнічній взаємодії має між культурна комунікація?
7. Чому мова стає важливим чинником міжкультурного спілкування?
8. Що розуміють під акумуляцією та інкультурацією?
9. Чому важливо досліджувати ментальність, релігію, етику етносів?
10. Що спричинило необхідність створення нової системи загальнолюдських цінностей?
11. Які характеристики повинна мати нова система цінностей та які шляхи її поширення між різними народами?

Практична частина

Завдання 1.

Проведіть дослідження традицій святкування загальних свят (наприклад, Новий рік, Свято вражаю тощо) серед представників різних національностей на вашому факультеті. Визначте спільні риси та відмінності. Запропонуйте, яким чином, на Ваш погляд, можна провести спільне свято для представників різних етносів. Результати дослідження оформіть у вигляді звіту.

Тестові завдання

1. Суб'єктивно-рефлексивний контекст дозволяє дослідити:
 - 1) безпосередню практичну взаємодію етносів, їхні емоції та почуття, думки й погляди щодо один одного;
 - 2) причини перебування етносів у певному культурно-цивілізаційному просторі, а також оцінити різноманітні соціальні характеристики етносів;
 - 3) систему міжетнічних відносин у ракурсі культури та її цінностей, співвіднести ціннісні світи різних етносів, побачити взаємне розміщення етносів у межах культури в її аксіологічній (ціннісній) проекції.

2. Специфічні особливості кожної нації здебільшого пов'язані з:
 - 1) традиціями;
 - 2) етикетом;
 - 3) психологією;
 - 4) ціннісними орієнтаціями.

3. Серед явищ громадського життя етносів особливою універсальністю відрізняється:
 - 1) релігія;
 - 2) мистецтво;
 - 3) культура;
 - 4) виробничо-економічна діяльність.

4. За системою культурних цінностей на сучасному етапі виділяють:
 - 1) змішані цивілізації;
 - 2) цивілізації Сходу і Заходу;

- 3) цивілізації Півночі та Півдня;
 - 4) цивілізації Північної та південної Америки;
 - 5) африканську цивілізацію;
 - 6) античну цивілізацію.
5. Створення нової системи цінностей має базуватися на:
- 1) загальних традиціях;
 - 2) постулатах світових релігій;
 - 3) етиці автентичності;
 - 4) створенні універсальної мови для всіх етносів.
6. У виявленні й поширенні загальнолюдської системи цінностей провідну роль повинні відігравати:
- 1) глави урядів різних країн;
 - 2) організація об'єднаних націй;
 - 3) релігійні діячі;
 - 4) майстри культури й мистецтва;
 - 5) ЮНЕСКО;
 - 6) міжнародні організації з захисту прав людини;
 - 7) вчені й педагоги.
7. Набуття цінності культури як результату дій різних механізмів соціалізації є процесом акультуризації:
- 1) так;
 - 2) ні.

Тема 5.

Правове регулювання взаємовідносин громадян, народів, країн, багатонаціональних держав

План:

1. Наукове розуміння понять «нація» та «етнос».
2. Основні концепції регулювання міжетнічних відносин.
3. Практика регулювання міжетнічних відносин.
4. Правове забезпечення міжетнічної взаємодії в Україні.

Теоретична частина

Усупереч очікуванням усієї спільноти, міжетнічні конфлікти в сучасний період не тільки не зникають, але й набувають дедалі більшого масштабу. Особливо гостро проблема міжетнічних конфліктів стоїть перед багатонаціональними державами, зокрема й Україною.

Безумовно, проблеми міжетнічних відносин потребують виважених рішень, які ґрунтуються, насамперед, на нормативно-правовій основі. У зв'язку з цим, науковці розширюють дослідження з метою визначення основних концепцій та принципів правового регулювання міжетнічних відносин.

Перш ніж ми перейдемо до визначення методологічної основи правового врегулювання конфліктів між різними етносами, визначимо окремі терміни. Так, термін **«нація»** має в тлумачному словникові кілька визначень: 1) кровна родинність; раса; 2) національність; 3) сукупність людей, сформованих загальними інтересами; 4) представники певної країни. Крім того, досить часто терміни «етнос» та «нація» визначають як синоніми.

Проте, останнім часом в деяких наукових концепціях вони протистоять один одному. Аби розібратися в цьому питанні, необхідно розглянути основні парадигми західної науки, які досліджують міжетнічні відносини. Це модернізм, перенніалізм, примордіалізм, етносимволізм.

Модерністську парадигму розглядають як ідеологію націоналізму, оскільки вона вважає нації «породженням нового порядку сучасності». Історично першою національністю стала французька, яка виникла внаслідок Великої Французької революції.

Примордіалісти вважають, що нація та націоналізм існують з прадавніх часів. Цій парадигмі властива певна міфологічність.

Перенніалісти говорять з цього приводу, що «навіть якщо націоналістична ідеологія виникла не так давно, то нації існували в усі періоди історії, і більшість націй існують з давніх часів».

Етносимволісти здебільшого цікавляться питаннями впливу культури, символів й міфології на формування етнічних груп. Це швидше сукупність підходів, ніж чітко оформлена парадигма.

У межах модерністської парадигми етнос є вихідним терміном. Ступінь, з якою «нації» пов'язані з «етносом» відмінний у різних версіях модерністської парадигми. Ось як розмежовує етнос та націю Е. Сміт: «**Нація** – поіменована людська спільнота, яка займає певну територію, має спільні міфи й історію, спільну публічну культуру, єдину економіку й спільні права й обов'язки для всіх членів. **Етнос** – це поіменована людська спільнота, яка займає свою територію, має спільний міф походження, сумісні спогади, один чи більше елементів спільної культури й визначений ступінь солідарності, хоча б серед еліти».

У найзагальнішому вигляді відмінність між етносом

та нацією формулює Уайт: «Етнічні групи не мають власної держави й не борються за їх встановлення, тоді як національна боротьба за «незалежність» й «національну державу» – необхідна умова для нації. Поняття «етнічна група» не призвело до схожих понять «етнічна боротьба за незалежність» або «державна етнічної групи». Коли етнічна група розвиває бажання до політичного самовизначення, то вона стає нацією». На наш погляд, таке визначення етносів та нації дає можливість розглядати проблеми правового врегулювання міжетнічних відносин.

Сьогодні вже стало очевидним, що «національне питання» не відіме з часом, і не розв'яжеться саме по собі. Тому виходимо з того, що міжетнічні відносини потрібно розглядати не як «пережиток», а як суперечливу реальність, яка потребує виваженого й послідовного врегулювання.

Концепція врегулювання міжетнічних відносин повинна базуватися на класичних теоретичних уявленнях про державу та право, які вказують на специфіку внутрішньодержавного устрою. А вона полягає в тому, що основними принципами регулювання міжетнічних відносин є:

- 1) взаємна підтримка різних етнічних груп, їх рівність;
- 2) особлива підтримка етнічних груп, які перебувають на більш низькому рівні, з метою його підвищення в інтересах всього суспільства.

Відповідно до цих принципів існують кілька концепцій урегулювання міжетнічних відносин у поліетнічних державах. Перша з них – будівництво нації. У межах цієї концепції створення нації є результатом цілеспрямованої політики держави. Як справедливо зауважує Дж. Келлас, «нація–державна – це одна приватна форма державного устрою». Побудова нації може йти

різними шляхами. Так, Уайт пише, що в Західній Європі нації були сконструйовані здебільшого у межах існуючого територіального порядку, який сприймався як належне. Таким чином, імперії з переходом до демократичних форм правління були просто перейменовані у нації–держави.

Класичним прикладом може служити побудова французької нації після революції 1789 року. На той час французьку мову розуміло 20 % населення. Але цілеспрямована політика держави зробила французьку мову державною, і Франція здебільшого стала етнічно однорідною.

На Схід ідеї націоналізму прийшли пізніше, разом з ідеями національного самовизначення, які слабко узгоджувалися з тим простим фактом, що народів на планеті понад 5000, а держав приблизно 200, історична тенденція ж така, що кількість держав навряд чи збільшиться.

Дж. Келлас так характеризує концепцію «побудови нації»: «Класичний націоналістичний ідеал «одна нація – одна держава» може бути досягнутий тільки через процес побудови нації: асиміляції всіх громадян в одну націю, шляхом панування однієї нації або виключення громадян, які не належать до нації, що розглядається як історична етнічна спільнота». Водночас, «можливо розглядати інші форми націоналізму, які не дотримуються класичного формулювання національної однорідності в межах держави».

Тому висувають інші види концепції «побудови нації», які не мають зазначених виявів. Як пише П. Вайрінен, національними державами можна називати такі держави, в яких етнічно неоднорідна структура населення, але всі громадяни об'єднані єдиними національними почуттями. Проте, такий підхід має суперечності, оскільки термін «нація» застосовують до

надетнічної спільноти, схожої на «радянський народ», що не досить коректно й вірно.

В умовах глобалізації, розвитку міжнародного ринку праці, транснаціональної міграції стає дедалі складнішим підтримувати культурну однорідність. У зв'язку з цим, на сучасному етапі західні вчені розробили теорію *мультикультуризму*. Як пише Г. Шафір, «мультикультуризм очікує, що мігранти залишаться частково в своїй окремій культурі, навіть якщо вони інтегруються у визначені сфери суспільства, яке їх прийняло, й передбачає, що культура приймаючої сторони буде розширятися, щоб створити розмаїття за рахунок еміграції».

Ідеї мультикультуризму знайшли відображення в конституції Канади та державній політиці Австралії, Великобританії, Швеції та Нідерландів, а також широку підтримку в США.

Розмаїття фактично визнане самоціллю цієї теорії. Мультикультуристи розглядають сучасну державу як множину культурних груп у постійному русі та з розмитою межею між ними. Проте, в останні роки ідеї мультикультуризму, як визнають провідні науковці й політики, викликали в країнах Європейського Союзу не очікувану єдність, а поширення націоналізму, расизму й шовінізму.

Цікавою є концепція *консоцієтальної демократії*, за якою держава намагається не зменшити етнічні розбіжності за рахунок «побудови нації», а надати можливість різним групам жити разом. Консоцієтальна демократія покликана забезпечити мирне співіснування етнічних груп «на основі розподілу, навіть рівного партнерства, а не домінування однієї нації над іншою». Така система не тільки є альтернативою принципу «одна нація, одна держава», але й системам типу «гегемонії» та

«внутрішнього колоніалізму».

Державний устрій згідно з цією концепцією передбачає наступне:

1. «Велика коаліція», яка складається з представників різних етнічних груп бере участь в управлінні державою.

2. Наявність пропорційної представницької виборчої системи та пропорційної системи для загальнодержавних витрат, а також пропорційної зайнятості на ринку праці представників кожного етносу.

3. Наявність системи взаємного «вето» при вирішенні життєво важливих питань.

4. Автономія для кожного етносу через територіальне управління у федеративних системах або через установи, які дають визначений ступінь самоуправління кожному з етносів.

Проте, якщо існування такої коаліції етносів можливе за багатьох умов, то в країнах, які обрали консолідаційний устрій держав, ця концепція не завжди добре працює. Так, у Північній Ірландії, Лівані, Шри-Ланці воно було спростоване, а в Бельгії, Канаді та Південній Африці ледь тримається. Однак, обрана модель дозволяє запобігти громадянським війнам, тому потребує подальшого вдосконалення.

Зазначені вище принципи правового регулювання міжетнічних відносин потребують максимального співробітництва різних етнічних груп, заснованого на рівності та підтримці відносно слабких. Таке співробітництво потребує мети, яка об'єднує, особливої надетнічної ідентичності, яка відповідає на питання, ким є один одному представники різних етносів, які мешкають на одній території. У часи Радянського Союзу існувала концепція нової історичної спільноти – радянського народу. Проте, у сучасних умовах відродження такої

спільноти навряд чи можливо. Тому була запропонована нова ідеологія євразійства.

Ця концепція базується на тому, що Євразійський континент включає не тільки Європу та Азію, але й Росію-Євразію (народи якої мають спільну євразійську долю). Тому Євразію розуміють як особливий історичний та географічний світ, де мешкають змішані етноси типу український єврей або російський башкир, тобто євразієць. Це дозволяє, з одного боку, не тиснути на процеси етнічної ідентифікації, а, з іншого боку, зберегти державі лояльність етносів. Це досить важливий принцип, оскільки інші концепції фактично пропагандують, що лояльність нації переважає над всіма іншими лояльностями, а це не припустимо в багатонаціональних державах.

При цьому, процеси етнічного розвитку не повинні перетворювати етноси в нації. У пошуках надетнічної ідентичності євразійці пропонують особливу євразійську ідентичність, яка при побудові єдиної євразійської нації не передбачає пониження малочислених етносів, але потребує встановлення єдиної мови міжетнічного спілкування. Необхідно зазначити, що така концепція розмежовує етнічний та державний устрій, що передбачає відсутність етнічної дискримінації за етнічною ознакою.

Практичне впровадження всіх зазначених концепцій передбачає взаємовідносини етносів у державі у формі автономізації, федералізму, а також нетериторіальних форм міжетнічного регулювання.

Автономізація базується на трьох основних принципах: права меншин, права корінних народів та право на самовизначення. Автономія може бути надана у різних правових формах, проте, вона можлива тільки за умов стійкої демократії та верховенства права в державі, вирішення питань щодо суверенітету, публічне обговорення введення автономій, ретельної розробки

інституціональних структур та нормативно-правового забезпечення для існування автономії.

Федералізм – це форма, яка передбачає союз державоподібних утворень. Проте, федералізм не безперечний засіб розв'язання міжетнічних проблем, оскільки кожен суб'єкт федерації, фактично представляє гегемонію одного етносу (Швейцарія, Канада). Протилежними є федеративні держави, суб'єкти яких (невеликі держави) об'єдналися під впливом історичних обставин, проте, мешканці були переважно представниками одного етносу. Прикладом такої федерації є ФРН.

Між тим, мета впровадження федерації – не наділити кожную етнічну групу власним державним утворенням, а знизити етнічну напругу через міжетнічне співробітництво. Д. Тепса вважає, що утворення суб'єкту федерації не завжди потрібно. Необхідно, таким чином, розробити нормативно-правові документи, які затверджувати народи суб'єктами права. Крім того, вважає Я. Гхей, утворення федерації у багатонаціональних державах все ж таки дає більше прав етносам, які переважають за кількістю своїх представників, що викликає незадоволеність у менших за численністю етносів і може дестабілізувати обстановку.

Як бачимо, у багатонаціональних державах часто виникають ситуації, коли неможливо виділити райони, в яких компактно проживає певний етнос. Такі проблеми існують у Російській Федерації, Австро-Угорщині. Тому пропонують створювати нетериторіальні установи, через які етнічні групи можуть бути представлені в управлінні державою. Проте, така модель потребує ще наукового обґрунтування й практичної розробки.

Якщо говорити про Україну, то ми можемо спостерігати певні проблеми міжетнічних відносини цієї

багатонаціональної країни. Маючи у своєму складі Автономну Республіку Крим, законодавча база фактично не передбачає повноцінне затвердження рішень цього утворення. В Автономії немає певних атрибутів, за якими можна вважати цю республіку етнічним державним утворенням. Проблематичним є мешкання інших етносів і великих за своєю численністю (російських, білорусів), і малих (лемки, русини). Йде полеміка і щодо створення автономій, і щодо переходу до федеративного устрою.

Між тим, нормативно-правову базу регулювання міжетнічних відносин в Україні почали формувати в перші роки здобуття незалежності. У Конституції України, закони «Про громадянство», «Про національні меншини в Україні» закладено основи конституційної співпраці українського етносу з іншими етносами, що мешкають на її теренах. Ще 1994 року було створено Міністерство України у справах національностей, міграції та культур. Зважаючи на актуальність проблеми культури міжетнічних відносин в Україні спеціальним Наказом Президента України в 2001 році розпочав роботу державний комітет України у справах національностей та міграції, основна функція якого полягала в координації питань правового захисту національностей України та мігрантів.

Зазначимо, що система національно-державницьких взаємовідносин формується й у внутрішньому вимірі – між титульним етносом і національними меншинами, і в зовнішньому – між державою та частиною етносу, який проживає за кордоном, і закордонними частинами українського етносу. Так, у 2004 році були прийняті Закон «Про правовий статус закордонних українців» і Національна програма «Закордонне українство».

Ціла низка нормативно-правових актів в Україні регулює проблеми міграції населення, розвитку культури національних меншин, навчання іноземних студентів в

Україні. Кожен з цих актів безпосередньо торкається питань формування культури міжетнічних відносин на державному рівні і є підґрунтям запобігання міжнаціональних та міжконфесійних конфліктів.

Так, Програма регулювання міграційних процесів (2005 р.) значну увагу приділяє аналізу стану національного складу в Україні та тієї небезпеки, яку зумовлюють міграційні явища. Наголошено, що «міграційні процеси вплинули на етнічний склад населення України. З одного боку, в Україну повернулися сотні тисяч депортованих (кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці), збільшилася численність окремих національних меншин (вірмени, азербайджанці, абхазі, турки-месхетинці), а також вихідців з Центральної Азії й Африки, а з іншого, щороку кілька мільйонів українців виїжджають за кордон на заробітки, при цьому більшість працює нелегально, виконуючи малокваліфіковану, непривабливу роботу... Некерованість міграційних процесів створює значну небезпеку для національних інтересів України, тому вони потребують ефективного регулювання з боку держави з метою максимального збереження її трудового та демографічного потенціалу».

Національна академія наук України спеціальною постановою спрямувала наукові дослідження процесів міграції в Україні, установок представників різних етнічних груп, можливості соціальної та культурної адаптації й інтеграції в українське суспільство іммігрантів різних етносів.

Значним кроком на шляху врегулювання міжетнічних проблем стала Постанова Кабінету Міністрів України «Про навчання іноземних громадян в Україні» (1993 р.), де визначено правові основи навчання іноземних студентів. Крім того, у 2001 році була створена міжвідомча

комісія з витань навчання в Україні іноземців та осіб без громадянства.

У сучасному українському соціумі формування культури міжетнічних відносин у молоді є однією з найважливіших проблем, що знайшло своє відображення у Концептуальних засадах гуманітарної освіти в Україні (вища школа), Концепції виховання дітей та молоді у національній системі освіти, Концепції національного виховання, Концепції національного художнього виховання дітей, учнівської та студентської молоді в умовах відродження української національної культури.

Значний інтерес у педагогічної громадськості, науковців і практиків викликають Концепція формування національної свідомості і самосвідомості особистості й Концепція формування світогляду громадянина України.

Втім, необхідно зазначити, що норми міжнародного права пріоритетні щодо національної системи права. Провідною функцією міжнародного права є підтримка й захист прав народів, їхньої мови, місця проживання, ставлення до релігії.

Правова система регулювання відносин народів і правил поведінки людей різних національностей, рас і конфесій повинна спиратися на об'єктивні тенденції розвитку національних відносин у сучасному світі: посилення взаємозв'язку й взаємозалежності народів, їхнє прагнення до інтеграції; процес глобалізації у світі; прагнення народів до політичної й економічної самостійності, збереження культурних, релігійних, побутових цінностей.

Тому процес формування культури міжетнічних відносин повинен ураховувати принципи сучасного міжнародного права: принципи мирного співіснування держав, співробітництва народів і держав, незастосування сили й погроз у міжнародних відносинах, рівноправність і

самовизначеність націй й народів, повага прав людини й основних волевиявлень, відповідальність держав за агресію й інші міжнародні злочини (геноцид, расову дискримінацію, апартеїд тощо), суверенітет і рівність держав, непорушність державних кордонів, територіальна цілісність держав, невтручання у внутрішні справи одне одного, сумлінне виконання міжнародних зобов'язань.

Зазначимо, що українська нормативно-правова база стосовно міжетнічної взаємодії спирається на Гельсінський заключний акт, Мадридський та Віденський Підсумкові документи, Документ Копенгагенської наради Конференції з людських вимірів СБСЄ, Документ Краківського симпозиуму з культурної спадщини, Паризької Хартії для Нової Європи.

Питання до самоконтролю:

1. Як основні наукові течії трактують поняття нації та етносу?
2. У чому полягає сутність врегулювання міжетнічних відносин в концепції «будування нації»?
3. Які переваги та недоліки врегулювання міжетнічних проблем у мультикультуралізмі?
4. Як передбачено взаємодію етносів в умовах «великої коаліції»?
5. Які особливості правового врегулювання передбачає євразійська концепція?
6. Які основні форми правового врегулювання багатонаціональних країн існують на сучасному етапі?
7. Які основні документи регулюють міжетнічні відносин в Україні?
8. У чому сутність основних проблем співіснування етносів в Україні?

Тестові завдання

1. Первинність етносу перед нацією визначає:
 - 1) модернізм;
 - 2) перенніалізм;
 - 3) примордіалізм;
 - 4) етносимволізм.

2. Спільну відмінність між етносом та нацією Уайт формулює, як:
 - 1) прагнення до контролювання ресурсів;
 - 2) прагнення до незалежної держави;
 - 3) прагнення до участі в управлінні;
 - 4) прагнення до можливості на державному рівні використовувати власну мову.

3. Концепція «будування нації» передбачає:
 - 1) формування надетнічної ідентичності;
 - 2) мирне співіснування етнічних груп на основі розподілу, рівного партнерства;
 - 3) створення нації в результаті цілеспрямованої політики держави;
 - 4) наявність множини культурних груп в постійному русі й з розмитою межею між ними.

4. Наявність пропорційної представницької виборчої системи та пропорційної системи для загальнодержавних витрат передбачає концепція:
 - 1) євразійська;
 - 2) будування нації;
 - 3) мультикультуралізму;
 - 4) консоціетальної демократії.

5. Форма, яка передбачає союз державоподібних утворень – це:
 - 1) федералізм;
 - 2) автономія;
 - 3) нетериторіальні установи;
 - 4) конституційна монархія.

6. Ідеологія євразійства дозволяє:
 - 1) сформувати національну однорідність у межах держави;
 - 2) розширяти культуру кожного етносу за рахунок культурного розмаїття;
 - 3) зберегти лояльність етносів державі;
 - 4) отримати визначений ступінь самоуправління кожному з етносів.

7. Головним нормативним документом, що регулює міжетнічні відносини в Україні є:
 - 1) Закон «Про національні меншини в Україні»;
 - 2) Закон «Про правовий статус закордонних українців»;
 - 3) Закон «Про громадянство»;
 - 4) Конституція України.

8. Основною формою врегулювання міжетнічних проблем в Україні є:
 - 1) створення федерації;
 - 2) автономізація;
 - 3) наявність нетериторіальних установ.

Тема 6. Культура міжетнічних відносин школярів та студентів

План:

1. Сутність та складники культури міжетнічних відносин молоді.
2. Особливості набуття культури міжетнічних відносин школярами та студентами.

Теоретична частина

Сучасні соціокультурні процеси у світі, зумовлені глобалізацією всіх сфер суспільного життя, часто призводять до виникнення непорозумінь, складних переживань, відчуття психологічного дискомфорту й напруженості і, як наслідок, конфлікту. Саме тому, суспільство висуває перед освітою, й особливо перед вищою освітою, завдання формувати в особистості здатність до ведення діалогу, толерантного ставлення до іншої людини, розуміння та сприйняття цінностей інших культур. Однак ефективність цього виховного процесу залежить від наявності в людини знань про розмаїття світової культури, розуміння нею природи конфлікту, джерел його виникнення, шляхів та засобів подолання.

У будь-якій ієрархічно організованій системі конфлікту неможливо уникнути, якщо в окремих груп людей виникає впевненість у несумісності інтересів та цілей діяльності чи наявності соціальної нерівності. Як зазначає Н. Андрущенко, *конфлікт* – це зіткнення протилежних чи несумісних інтересів, дій, поглядів і цілей окремих осіб, соціальних груп або спільнот, політичних партій чи організацій, держав або спілок, різних соціальних (політичних, економічних) систем. Для

розв'язання конфлікту необхідне виявлення всіх об'єктивних і суб'єктивних чинників їх виникнення й розвитку, а також створення атмосфери довіри до опонентів, виявлення поваги до їхньої позиції, налаштування на діалог, лояльність та толерантність.

Не аналізуючи досить глибоко проблеми міжетнічних конфліктів, зазначимо, що всі вони є наслідком відсутності або нестачі полікультурних знань у членів суспільства. Для того, щоб громадяни будь-якої країни, представники різних етносів та соціальних груп мали змогу протидіяти негативним виявленням міжетнічних відносин (дискримінації, націоналізму, шовінізму, расизму, геноциду) необхідно сформувані в особистості, ще у молодому віці, такі полікультурні компетенції, як відкритість, толерантність, здатність сприймати міжетнічні відмінності, жити поряд з людьми інших культур, релігій, мов, бути готовими до діалогу.

Тому визначення сутності поняття «культура міжетнічних відносин» полягає в дослідженні складників цього феномену та встановленні взаємозв'язку між ними.

Особливе місце у феномені культури міжетнічної взаємодії посідає толерантність. Поняття «*толерантність*» (з латинської *tolerantia*) у різних мовах трактують як терпимість. Однак, ця категорія у процесі Історико-культурного розвитку отримала деякі зміни, пов'язані, передусім, зі зміною міжособистісних відносин у суспільстві. Розуміння суспільством поняття «толерантність» пройшло еволюцію від «пасивного спостереження», «очікування», «поблажливості до чужої думки», як трактували цей термін до ХІХ століття, до дієвої умови соціалізації в системі суспільних відносин у ХХ столітті.

Нам імпонує визначення толерантності, яке надає російський дослідник соціально-психологічних якостей майбутніх фахівців Д. Зінов'єв. Він визначає толерантність

як моральну якість особистості, яка характеризує терпиме ставлення до інших людей, їхніх поглядів, моральних норм та звичок, незалежно від їхньої етнічної, національної або культурної належності. Але толерантність передбачає також і розуміння відносності багатьох наших переконань і суджень, неможливості такого їхнього обґрунтування, що було б беззаперечним для всіх.

Вочевидь, психологічна готовність до терпимості й активна моральна позиція, яка виявляється в позитивній взаємодії з людьми інших культур, поглядів, позицій та орієнтацій, не виникають самотужки, а повинні формуватися в системі освіти. Найбільш сприятливим для формування соціокультурної толерантності є періоди школярства й студентства, для яких характерні активне споживання культури, значний ступінь комунікативної взаємодії, прагнення до саморефлексії. Зауважимо, що зміст розвитку особистості в системі освіти в останні роки був зосереджений на формуванні ініціативності, самостійності, відповідальності, набутті організаційних та управлінських умінь, розвитку власної особистості. Суспільство ж розглядає сучасну людину, особливо фахівця як людину культури, що передбачає розвиток її соціально-психологічної компетентності та таких аспектів, як уміння індивіда ефективно взаємодіяти з людським оточенням у системі міжособистісних стосунків, набуття досвіду ціннісно-нормативної діяльності в їх побутовому та соціально-професійному відношенні.

У цьому контексті В. Шадриков підкреслює, що одним із завдань, які стоять перед освітою, є виховання особистості з неідеологізованим мисленням, тобто конструктивно мислячої, особистості, яка припускає множинність істин і вважає це природнім явищем, особистості, яка поважає позицію іншого, особистості терпимої, моральної. Толерантність, як відповідна

моральна якість особистості, повинна розвиватися в результаті цілеспрямованої виховної роботи у напрямку формування культури, особливо культури міжособистісних та міжнаціональних відносин.

Виховання толерантності носить багатоплановий характер, оскільки в процесі її формування необхідно враховувати чинники поліетнічності, багатомовності, полікультурності й поліментальності людей, що призводить до необхідності застосування полікультурної освіти.

Важливою складовою культури міжетнічних відносин є етнічна ідентичність, яка є суб'єктивованою формою виявлення етнічності, системною сукупністю почуттів, знань й світоглядних настанов що до певної етнічної групи, що виражається в етнічному самовизначенні, тобто зарахуванню індивідом себе до певного етносу.

Т. Рудницька трактує етнічну ідентичність як відчуття належності до певної етнічної спільноти, однаковості з іншими її членами внаслідок спільної історичної пам'яті, спогадів про єдиних предків та емоційних зв'язків з батьківщиною, а також спільності основних компонентів культури, що, зазвичай, виявляються в солідарності з членами цієї спільноти.

Поняття етнічної ідентичності останнім часом розглядають з різних концептуальних засад. По-перше, етнічна ідентичність становить споконвічну сутність, що існує в природі, поза часом. Такий підхід відображено в соціобіології, що розглядає етнічну ідентичність як подальший розвиток процесів генетичної селекції та пристосування до середовища. Другий підхід приписує етнічній ідентичності цілком ситуаційний характер. Наступний погляд наголошує на історичних та символічно-культурних атрибутах етнічної ідентичності.

Явище етнічної ідентичності може мати й індивідуальні, і колективні форми. Колективна форма відображає спільність культурних компонентів протягом життя багатьох поколінь, створює відчуття неперервності при змінах поколінь у цій етнічній спільноті.

Природа етнічної ідентичності має багаторівневий характер. Індивіди можуть на різних рівнях ідентифікації відчувати свою належність одночасно до кількох етнічних спільнот. Можна навести приклад, коли одна людина водночас ідентифікує себе з кількома етносами різного рівня: українець, гуцул, слов'янин.

На сучасному етапі розвиток етнічної ідентичності носять суперечливий характер. З одного боку, ми спостерігаємо процес активного відродження етнічної свідомості народів, з іншого – посилюється етноцентризм в ідеології політичних та етнічних лідерів. Етнічне відродження є, безумовно, позитивним соціокультурним феноменом, але за несприятливих умов воно може легко перетворитися на націоналізм, який супроводжується виявом агресії до інших народів.

У зв'язку з цим, процес формування етнічної ідентичності повинен виключати етноцентристські тенденції, сприяти розвитку патріотичних почуттів до малої та великої батьківщини.

Патріотизм – це любов до рідної землі, мови, традицій, свого народу, рідному краю, району, області, країни. Його розглядають як невід'ємну рису особистості, її природну властивість. Виявлення патріотичних почуттів багато в чому визначають реалії конкретного регіону, етнічна приналежність людини.

Патріотизм як властивість духовної сфери особистості передбачає живе відчуття своєї належності до Батьківщини, народу, готовність діяти на її користь, без роздумів приносити себе в жертву в ім'я батьківщини. Але

при цьому виникає питання: чи є почуття любові до великої та малої Батьківщини рівнозначними.

Розглянемо це на прикладі України. Етнічна ідентифікація українця, росіянина, єврея передбачає розуміння єдності не тільки зі своїм етносом, але й з іншими народами України. Тільки в цьому випадку вона стане чинником формування і патріотичного почуття, і культури міжетнічних відносин.

Тому, на думку багатьох вчених, патріотизм є тим чинником, навколо якого здійснюються взаємовідносини між народами в межах людської цивілізації. Дійсно, прогрес людства дедалі більше пов'язаний з різними формами взаємодії між народами у сферах політики, науки, культури, спорту, економіки. І патріотизм, як системогенеруючий чинник у системі цих взаємодій, є одним із найважливіших стимуляторів, гарантом їх різноманітності, каталізатором повноцінності якісних та кількісних показників цієї взаємодії.

Однією з важливих складових культури міжетнічних відносин є культура міжнаціонального спілкування. Культура міжнаціонального спілкування охоплює всю сукупність зв'язків між націями й народностями, в процесі яких люди, що належать до різних національних спільнот і релігійних конфесій, обмінюються досвідом, матеріальними і духовними цінностями, думками тощо.

Механізм функціонування культури міжнаціонального спілкування пов'язаний з реалізацією інтересів етнічних груп на принципах поваги, рівноправності, плюралізму, толерантності, дружби й взаємодопомоги на благо кожного народу. Можливість окремої особистості здійснювати міжетнічне спілкування означає вміння взаємодоповнювати культури різних

етносів і будувати взаємини на основі доброзичливості, співпереживання і поваги до кожної індивідуальності.

Академік Ю. Римаренко до змісту культури міжнаціонального спілкування зараховує:

1) нормативні вимоги, зведені у ранг закону, що регулюють взаємовідносини представників різних національностей і є обов'язковими для всіх членів суспільства;

2) традиційні норми взаємовідносин між представниками різних національностей, які склалися в процесі повсякденного спілкування і в яких відображено загальнолюдські ідеали братерства й поваги до інших народів;

3) соціально орієнтовану на основі принципів демократії поведінкову характеристику особистості в умовах міжетнічного спілкування, а також характер і стиль поведінки, що відповідають цим вимогам.

Тому поняття міжнаціонального спілкування можна схарактеризувати як реальні вияви взаємовідносин представників двох і більше національностей, що обмінюються матеріальними й духовними цінностями, думками, поглядами, почуттями та переживаннями. Вступаючи в таке спілкування, людина виступає носієм національних почуттів, настанов, мови, культури, традицій, трудових навичок, орієнтацій, що знаходять своє відображення в усій сукупності взаємозв'язків і взаємовідносин між націями й народностями.

Отже, аналіз різних поглядів на сутність культури міжетнічного спілкування, його складники та напрями формування цього феномену, дозволив нам дати таке визначення:

Культура міжетнічного спілкування – це невід'ємна складова духовно-моральної сфери особистості, яка містить систему світоглядних орієнтацій, що базуються

на загальнолюдських цінностях, толерантному, глибоко поважному ставленні до людини іншої нації й іншої культури.

Якщо говорити про культуру міжетнічних відносин у школярів та студентів, то виникає необхідність подати соціально-культурний портрет кожної з цих груп.

Культуру міжетнічної взаємодії школярів ми розглядаємо як інтегроване особистісне утворення школяра, що віддзеркалюється в його переконаннях, поглядах, потребах, мотивах, почуттях до спілкування з іншими етносами, знайомстві з їхньою культурою, особливостями побутової та професійної діяльності. Культура міжетнічної взаємодії дає можливість дитині засвоїти норми, цінності, моделі поведінки в полікультурному середовищі, забезпечує суб'єкт – суб'єктну взаємодію, адаптацію та самореалізацію його особистості в багатонаціональному суспільстві.

У кожному віковому періоді розвитку школярів формуються специфічні особливості культури міжетнічної взаємодії. Зокрема молодший шкільний вік науковці розглядають як унікальний період соціального, комунікативного розвитку, коли формується цілий комплекс індивідуальних особливостей, що в майбутньому визначає можливість бути активним у багатьох видах діяльності.

З приходом дитини до школи, вона стає членом нового колективу, який досить часто складається з представників різних етносів. Оскільки у цьому віці вихованці займають соціальну позицію в системі формальних і неформальних стосунків серед ровесників, тому вельми важливо щоб цей процес дитина не ототожнювала з міжетнічним непорозумінням, конфліктом з представниками інших етносів.

Тому досить важливо організувати розвиток школярів у спільній діяльності, що сприяє не тільки пізнанню навколишнього світу, але перетворенню матеріального життя особистості самої дитини, а також життя інших людей. Особливе значення має створення умов розвитку позитивних якостей учнів, що дає можливість кожній дитині відчувати свою цінність і неповторність, та допомагає зрозуміти цінність кожного з однокласників.

У період молодшого шкільного віку культура міжетнічної взаємодії здебільшого виявляється в опануванні школярами комунікативної системи вмій і навичок, механізмів взаєморозуміння і взаємопізнання, в набутті соціального досвіду. Взаємодія з представником іншого етносу не супроводжується ще стійкою ідентифікацією своїх товаришів з відповідним етносом, що дає можливість без зайвих зусиль створити сприятливу атмосферу для спілкування.

Складніше складаються стосунки у підлітків. Цей період пов'язаний зі статево-рольовою ідентифікацією підлітка й засвоєнням різноманітних соціальних ролей. По суті, йдеться про виникнення особливого особистісного утворення – рольового самовизначення підлітка, яке можна характеризувати як усвідомлення себе представником відповідного етносу, суспільства, підліткової субкультури, референтної групи та самоконкретизацію через прийняття певних рольових позицій, що є умовою успішного засвоєння соціальної й національної культури.

Потрібно зазначити, що саме для підліткового періоду характерне прагнення до спілкування, яке стає для підлітків неодмінною умовою пізнання, формування позитивного відгуку на навколишню дійсність і визначення своєї поведінки. Тому саме для підлітків важливо встановити легкість вступу в міжетнічні контакти,

побудувати міжособистісні стосунки з представниками інших етносів.

Формування культури міжетнічних відносин в період ранньої юності поєднується з визначенням молодою людиною свого місця у житті, пошуку справи свого життя. Цей пошук відбувається під впливом багатьох зовнішніх та внутрішніх чинників. Спілкування в цей час має вже когнітивну основу, що дає можливість будувати творчі взаємини з іншими людьми.

Проте, цей період має значні суперечності, оскільки старшокласники, прагнучи самоствердження, перебувають під впливом референтованих угруповань, чий негативний вплив досить часто спонукає школярів до аморальних вчинків, призводить до дисгармонії з оточенням. Саме в цей період у молодих людей виявляються напади агресії на міжетнічній основі. Тому важливим стає перебування інтересів, уподобань, цінностей, які стануть спільними для молоді, дадуть можливість найкращим чином опанувати культурою різних народів, побудувати певну систему якостей, потрібну для ефективної міжетнічної взаємодії.

Якщо говорити про студентство, то серед соціальних груп суспільства воно відрізняється тим, що саме в цей період формуються світоглядна культура особистості, відбувається вибір ціннісно-сміслових пріоритетів, складається усталена позиція щодо власної етнокультурної ідентифікації та ставлення до іншої етнокультури.

Період студентства, на думку багатьох дослідників, є періодом найбільш активного розвитку моральних почуттів, підвищеного інтересу до моральних проблем. Оскільки формування культури міжетнічної взаємодії є проблемою моральною, то пошук вирішення цієї проблеми здійснюється саме в русі визначення морального статусу кожної особистості. Системоутворювальним началом

цього статусу є почуття любові до людини незалежно від її соціального, етнічного походження та релігійного спрямування. Психологи також визначають студентство як період, коли процес формування духовних якостей особистості є найбільш оптимальним.

Студентство – це мобільна група, основною метою існування якої є організована певною мірою підготовка до виконання професійних та соціальних ролей у матеріальному та духовному виробництві.

Більшість психологів цей вік характеризують як період із достатньо високим освітнім рівнем, активним споживанням культури, відносною економічною незалежністю й самостійністю, розвитком пізнавальних мотивацій, підвищеною потребою в комунікації, соціальною активністю.

Психолого-педагогічна характеристика студентства відзначає дві тенденції, що визначають цей віковий період: підвищений інтерес до власної особистості, самопізнання та самовиховання, прагнення до розширення соціальних зв'язків.

Соціальна й інтелектуальна зрілість студентства передбачає вироблення системи поглядів не лише на світ, але й на свої місце в ньому, усвідомлення себе носієм певних суспільних цінностей, а відповідно й соціально корисною особистістю. Тому в студентський період помітно зміцнюються ті якості, яких не вистачало в попередній період – цілеспрямованість, рішучість, самостійність, ініціативність.

Вимоги, що висуває сучасне суспільство до фахівця, передбачають формування не тільки самостійної й ініціативної особистості, а й формування фахівця як носія культури. Сьогодні суспільству потрібна людина, яка не тільки має розвинену пізнавальну сферу, а й почуттєво-емоційну. Переживання культури вчинку, моральних

цінностей, до яких зараховують й міжетнічні відносини, є необхідною передумовою стабільності життя студентського колективу й розвитку особистісних якостей студентів.

Студентство як активна соціальна група піддається різним впливам і позитивного, і негативного характеру з боку політиків різного спрямування, які маніпулюють свідомістю молодих людей, можуть створити ситуацію міжетнічної недовіри. Тому необхідне толерантне ставлення до думок молоді й обережність у наданні інформації.

В студентські роки великого значення набуває подальший вибір майбутнього місця працевлаштування й проживання. Тому наразі є важливим прагнення до вивчення іноземних мов, історії інших культур та національностей, до міжкультурного спілкування.

Вищий навчальний заклад сприяє культурній студентській взаємодії, оскільки саме в студентському середовищі відбувається інтеграція різних субкультур, міської та сільської культури, культури різних етнічних груп і національностей. Входження іноземних студентів у культуру ВНЗ привносить специфіку культури тієї держави та етносу, представником якої є іноземний громадянин. Це, безумовно, вимагає від всіх інших студентів толерантного ставлення до іншої культури, можливості запобігти міжетнічних конфліктів, подолати юнацький максималізм при зіткненні з іншою культурою.

Таким чином, формування культури міжетнічної взаємодії в школярів та студентів є необхідним чинником створення свідомої життєвої позиції, запорукою успішної соціалізації в суспільстві, в якому співіснують численні етнічні групи.

Питання до самоконтролю:

1. Чому перед системою освіти стоїть завдання формування культури міжетнічної взаємодії в молоді?
2. Що таке «толерантність» і яке місце вона посідає в культурі міжетнічної взаємодії?
3. Яким чином етнічна ідентичність впливає на набуття особистістю культури міжетнічної взаємодії?
4. Як пов'язані «патріотизм», «етнічна ідентичність» та «культура міжетнічної взаємодії»?
5. Як впливає культура міжетнічного спілкування на формування культури міжетнічної взаємодії?
6. Які особливості формування культури міжетнічної взаємодії притаманні різним періодам розвитку школярів?
7. Чому студентство вважають найбільш сприятливим періодом формування культури міжетнічної взаємодії?

Тестові завдання

1. Міжетнічні конфлікти – це конфлікти між:
 - 1) соціальними групами;
 - 2) представниками різних етносів;
 - 3) частинами багатонаціональних країн;
 - 4) державами.
2. Толерантність – це терпиме ставлення до інших людей, їх поглядів, моральних норм та звичок, незалежно від їхньої етнічної, національної або культурної приналежності:
 - 1) так;
 - 2) ні.

3. Відчуття належності до певної етнічної спільноти, однаковості з іншими її членами внаслідок спільної історичної пам'яті, спогадів про єдиних предків та емоційних зв'язків з батьківщиною, а також спільності основних компонентів культури – це:
 - 1) націоналізм;
 - 2) патріотизм;
 - 3) етнічна ідентичність;
 - 4) етнічне відродження.

4. Взаємодоповнення культури різних етносів і побудова взаємовідносин на основі доброзичливості й поваги до кожної індивідуальності властиві:
 - 1) етнічному відродженню;
 - 2) культурі міжнаціонального спілкування;
 - 3) толерантній поведінці;
 - 4) навчальному процесу.

5. Перебування під впливом референтованих угруповань, вияви безпідставної агресії до інших етносів характерні для:
 - 1) молодших школярів;
 - 2) підлітків;
 - 3) старшокласників;
 - 4) студентів.

Тема 7.

Принципи та цілісна система формування культури міжетнічних відносин молоді

План:

1. Завдання та принципи формування культури міжетнічних відносин у молоді.
2. Національне виховання як основа поєднання національних та загальнолюдських цінностей.
3. Роль полікультурної освіти в процесі формування культури міжетнічних відносин у молоді.

Теоретична частина

Етнокультурні цінності повинні базуватися на освітніх, оскільки етнокультура – це не тільки мова, історія, фольклор, мистецтво, народна педагогіка, але й національна освіта й наука. Завдання сучасної освіти – не допустити самоізоляції етносу, бо це призводить до звуження соціальної мобільності особистості, її деінтелектуалізації. Головне завдання педагогічної науки та національної системи освіти – допомогти громадянам багатонаціональної держави, особливо молоді, виробити сприйняття найкращих зразків багатогранної культури різних етносів.

Зміст підготовки особистості в системі вищої освіти передбачає цілий спектр дисциплін, спрямованих на знайомство з культурою та релігією різних країн і народів, визначення психології взаємин між людьми, оволодіння навичками етики. У педагогічній пресі багато говорять про необхідність формування толерантності, етнічної ідентичності й інших складників культури міжетнічних відносин. Проте, комплексне розв'язання проблеми формування міжетнічних відносин в процесі підготовки

фахівців знаходить у наукових дослідженнях тільки аспектно висвітлення. Оскільки культура міжетнічної взаємодії, основою якої є полікультурна компетентність, дозволяє ефективно взаємодіяти з представниками різних національностей у професійному та побутовому спілкуванні, то виникає необхідність створення цілісної системи її формування у навчально-виховному процесі ВНЗ.

До провідних засад процесу формування культури міжетнічних відносин зараховують:

- виховання любові до Вітчизни та народу України, виховання поваги до громадян незалежно від їхньої національної приналежності;
- виховання патріотизму;
- виховання шанобливого ставлення до традицій, мов, культур інших народів;
- виховання поваги до міжнародних норм прав людини і народів;
- виховання поваги до національної та конфесійної приналежності людини, до етнокультурних і релігійних запитів людини;
- орієнтація на загальнолюдські цінності, на кращі досягнення людської цивілізації, на усвідомлення приналежності до світової спільноти;
- виховання в душі миру й поваги до всіх народів Землі, до їхніх етнонаціональних особливостей;
- стимулювання непримиренного ставлення до виявів шовінізму, радикального націоналізму та расизму;
- забезпечення мирного розв'язання конфліктів на національному ґрунті.

Завдання виховання культури міжнаціональних відносин варіюються й конкретизуються залежно від рівнів розвитку національних відносин у різних національно-державних системах освіти, регіонах, державах,

міждержавних і міжнародних об'єднаннях.

Процес формування культури міжетнічних відносин повинен базуватися на певних принципах – провідних ідеях, що впливають з мети виховання й теоретичних положень про сформовані в країні міжнаціональні та міжконфесійні відносини. У зв'язку з цим, принципи формування культури міжетнічних відносин взаємозалежно складають цілісну систему:

- суспільне та державне регулювання діяльності закладів освіти й культури, громадських організацій, ЗМІ й родини з формування культури міжетнічних відносин;

- урахування характеру національних стосунків при формуванні культури міжетнічних відносин;

- спрямованість виховання на збереження й розвиток історично сформованих дружніх відносин народів України;

- спрямованість виховання на сприяння розвитку національних культур і мов народів України;

- спрямування виховання на сприяння мирного вирішення міжетнічних протиріч і конфліктів;

- спрямованість виховання проти пропаганди расизму, радикального націоналізму, шовінізму й релігійної ворожнечі;

- спрямованість виховання на сприйняття забезпечення рівноправності народів і національних меншин країни;

- спрямованість виховання на сприйняття забезпечення рівності прав людини незалежно від її раси, національності, мови, ставлення до релігії;

- опора на позитивне у взаєминах народів і релігійних конфесій країни;

- гуманне, шанобливе ставлення до людей різних національностей і рас, їхньої історичної спадщини, культури, традицій;

- єдність у вихованні національного, громадянсько-патріотичного й загальнолюдського;
- спрямованість виховання на забезпечення взаєморозуміння і співробітництва між людьми, народами, расовими, етнічними й релігійними групами;
- сприяння формуванню в молодого покоління національної самосвідомості, відкритої для сприйняття цінностей інших народів;
- сприяння запобіганню й мирному регулюванню міжетнічних конфліктів.

Названі принципи фактично вказують на основні напрямки формування культури міжетнічної взаємодії у молоді, а саме: формування й розвиток системи ціннісних орієнтації, етнічної ідентичності, патріотизму, толерантності й культури спілкування. Формування й розвиток в особистості цих якостей у системі освіти забезпечують два взаємопов'язаних складники – національне виховання та полікультурна освіта.

Кожен народ творить свою систему виховання, яка відповідає характерним рисам його народності. Народність є тим компонентом, що єднає всі цивілізовані народи. Проте, вона вносить в систему виховання й чітко виражену відмінність, яку зумовлюють національні особливості кожного народу: мова, побут, укорінені звичаї й обряди, національний моральний етикет, народний гумор тощо. Саме вони зумовлюють специфічні особливості національної системи виховання.

К. Ушинський визначив два елементи характеру: природний та духовний, які уособлюють національні якості й разом становлять національний характер.

Розвиток духовної частини характеру починається в сім'ї, де дитина перебуває переважно під впливом рідних, близьких для неї людей. На цьому етапі розвитку особистості провідне місце належить народній педагогіці,

що здійснює передачу життєвого досвіду старших поколінь.

Саме народне виховання є тією силою, яка рухає стрижневу основу виховання, оскільки народне – це кришталєво чисте, правдиве, високоморальне, глибоко гуманне, вічне й завжди сучасне. Загальнолюдські цінності – плоди народної педагогіки, виплекані багатьма поколіннями.

Національне виховання, на думку В. Сороки-Росинського дозволяє поєднати особистісні прагнення з інтересами народу, особистісне благополуччя з добробутом країни, сприяє розвитку духовного світу людини, готує її до життя, до служіння Батьківщині, народу.

Національне виховання ґрунтується на культурно-історичному досвіді народу, його традиціях, звичках й обрядах, багатовіковій виховній мудрості. Національне виховання є конкретно-історичним виявленням загальнолюдського гуманістичного та демократичного виховання. Таке виховання забезпечує етнізацію дітей як необхідну й невід’ємну складову їхньої соціалізації. Національне виховання, як зазначено в концепції національного виховання, духовно відтворює в дітях рідний народ, увічніює в наступних поколіннях і специфічне, самобутнє, властиве кожній нації, і загальнолюдське, спільне для всіх націй світу.

Якщо міркувати, спираючись на народне мислення, то чинники національного виховання є корінням могутнього, довголітнього дерева, в якому відбувається за відповідною системою процес, названий вихованням. Як природній біологічний процес, що живить дерево, так само й виховання охоплює кореневище, тобто національну основу, і стовбур як стрижень, що є провідником усіх функціональних процесів, і розгалуженням. І чим глибше

коріння, чим живодайніший ґрунт, тим ефективніше здійснюється розвиток дерева. Інакше кажучи, досягає вершин той народ, який, розвиваючись, спирається на спільні для всіх народностей основи, чітко визначені К. Ушинським, – народність, класицизм, науки, релігію, тобто проходить шлях від народності до нації, від нації – до світової цивілізації. Так поєднуються загальнолюдські й національні підходи до здійснення виховного процесу.

Необхідність застосування полікультурної освіти в процесі формування культури міжетнічних відносин у молоді потребує визначення відповідних методологічних засад навчально-виховного процесу. Велика кількість педагогічних концепцій та теорій дає різноманітні підходи щодо формування особистості людини. Ми підтримуємо позицію Є. Зеленова, який вважає, що до основних засад полікультурної освіти необхідно віднести гуманістичну, креативну, загальнопланетарну й оптимістичну спрямованість, які відбивають тенденції суспільства до гуманізації відносин, тенденції прогресу, впевненість у можливості знайти вірні шляхи розвитку цивілізації й ефективно реалізувати їх.

Таким засадам, на нашу думку, відповідають кілька теорій та концепцій: культурологічний підхід, педагогіка толерантності, концепція „діалогу культур”, теорія полікультурної освіти та педагогічна герменевтика.

Сутність *культурологічного підходу* полягає в розкритті індивідууму всього багатства змісту світової людської культури. Завданнями культурологічного підходу в формуванні особистості є не тільки збереження, трансляція, відтворення й розвиток культури, але й умови для саморозвитку творчої індивідуальності людини, оволодіння нею культурними цінностями, необхідними для розвитку духовних сил, здібностей й умінь, формування моральної відповідальності перед суспільством,

забезпечення можливостей саморозвитку. Культурологічний підхід є тим підґрунтям, на якому базується концепція міжнаціонального виховання людей, усвідомлення причетності кожної особистості до глобалізованого громадянського суспільства.

Реалізація культурологічного підходу в системі освіти пов'язана з наявністю в навчальних планах відповідних загальнокультурних дисциплін та їх змістовним наповненням. Саме вони мають сприяти осмисленню таких понять і категорій, як культурна традиція, духовна культура, етнічна ідентифікація, національна самосвідомість, міжкультурна комунікація, культурна конвергенція, культура міжнаціонального спілкування, співробітництво, толерантність тощо.

У змісті такої освіти особливу увагу потрібно приділяти навчанню культури миру й правам людини, що є вимогами ООН та ЮНЕСКО. Навчання культури миру означає побудову й розвиток соціальних відносин, заснованих на принципах свободи, справедливості, демократії, терпимості й солідарності, відмовлення від будь-яких видів насильства. Цей тип солідарних відносин передбачає запобігання конфліктів на ранніх стадіях їхнього розвитку за допомогою мінімізації (ліквідації) їхніх причин шляхом встановлення діалогу й ведення переговорів.

Оскільки сучасні процеси у світі охарактеризовані взаємним проникненням культур, інтеграцією етносів, це потребує від особистості поваги до культурної та етнічної ідентичності інших людей, розуміння їхніх цінностей та взаємодії у діалозі.

Розвиток особистості з застосуванням основних положень концепції „*діалогу культур*” В. Біблера дозволяє сформувати високий рівень культури спілкування, оскільки взагалі без цивілізованого ведення діалогу

неможлива ефективна міжособистісна та міжнаціональна взаємодія. Тому проблему толерантності можливо розглядати з позиції реалізації проблеми спілкування.

Концепція «діалогу культур» передбачає перехід від «людини освіченої» до «людини культури», яка здатна поєднувати у власній свідомості цінності та форми діяльності різних культур, іноді протилежних одна одній.

Діалог як головний інструмент культури міжнаціонального спілкування реалізується у трьох площинах: міждержавній, міжгруповій та міжособистісній. Саме міжособистісному спілкуванню молодого покоління потрібно навчитися в середній та вищій школі. Міжособистісне спілкування – це суспільно-особистісні контакти й взаємозв'язки людей різних національностей у процесі їхньої суспільно корисної діяльності в повсякденному житті. Діалог стає діалогом культур, коли індивідууми обговорюють звичайні питання буття, зрозумілі обом культурам.

У навчальному закладі спілкування як базовий компонент діалогу культур орієнтує навчально-виховний процес на терпимість до звучання іншої мови, незвичних традицій, кухні, одягу, побуту тощо. Необхідно в молоді формувати настанову на сприйняття іншонаціонального середовища, спілкування з представниками інших національностей на принципах довіри, рівноправ'я та співробітництва. Діалог культур, етика міжнаціонального спілкування є ознакою моральної культури кожного індивіда, який толерантно ставиться до іншої культури.

Важливим напрямком формування культури міжетнічних відносин є **педагогіка толерантності**, спрямована на набуття умінь конструктивного врегулювання конфліктів, які в останній час набули загрозливого характеру, та виховання в особистості настанов на ненастанне їх подолання. Педагогіку

толерантності розуміють з двох позицій: по-перше, як спільний принцип усіх прогресивних педагогів, які пропагандують дотримання прав людини в системі освіти, необхідності без застосування насильства вирішувати будь-які суперечності й конфлікти, та взагалі заперечують різні форми агресії в закладах освіти; по-друге (що важливо для нашого дослідження), як самостійний напрям сучасної педагогіки, методичною базою якого є терпимість і толерантність як гуманістичні цінності, психолого-педагогічні умови їхнього розвитку та реалізація принципів терпимої й толерантної взаємодії.

Мета педагогіки толерантності – виховання молоді на основі ненасильства, у дусі толерантності, дотримуючись миру, співробітництва, поваги прав і свобод інших людей. Заперечення насильства як методу розв'язання міжособистісних, міжетнічних та міжконфесійних конфліктів – одне з важливих завдань педагогіки толерантності.

Важливим аспектом реалізації педагогіки толерантності є відображення її принципів у багатьох міжнародних нормативно-правових актах, зокрема в Декларації толерантності ЮНЕСКО, в якій зазначено, що вирішення проблеми толерантності неможливе без будь-яких перетворень у системі освіти. Крім того, зміст педагогічної діяльності необхідно спрямувати на пошану людської гідності, оволодіння культурою злагоди, опанування ідей взаємного доповнення й взаємозалежності людей різних культур. Є. Зеленов рекомендує в педагогіці толерантності використовувати активні методи навчання й виховання – ділові та імітаційні ігри, диспути, дискусії, обговорення, застосування можливостей мережі Інтернет, як засобу формування навичок міжкультурної комунікації.

Полікультурна освіта набула свого поширення в країнах, де історично співіснують представники різних

етносів, культур і релігій. Г. Дмитрієв вважає, що метою полікультурної освіти є спрямування педагогічних зусиль на запобігання нанесенню людям болю й ран тільки за те, що вони відрізняються одне від одного, можливості сприймати інших такими, якими вони є: недопущення фізичного насильства, жорстокості, морального й психологічного приниження іншої людини [8].

Полікультурна педагогіка з метою формування культури міжетнічних відносин спрямовує свої дії на розвиток у студентів етнокультури та громадянської спрямованості. Ці напрями взаємопов'язані й доповнюють один одного, оскільки через усвідомлення багатомірності світу й етнокультурного розмаїття краще розуміється місце культури свого народу в загальнокультурній цивілізації. Крім того, стає очевидним, що цінності, притаманні одному народові, поділяються й іншими народами. З іншого боку, вважає Р. Агадуллін, громадсько-патріотичне виховання відіграє важливу роль у ставленні в студентів різних національностей єдиної суспільно значущої мети – побудови громадянського суспільства в нашій країні.

Культура міжетнічних відносин, сформована під впливом оволодіння етнокультурою та громадського виховання, стає національною й спрямована, передусім, на конструктивне порозуміння різних тенденцій у полікультурних державах. У цьому контексті культуру міжетнічної взаємодії можливо розглядати як моральну якість і загальнолюдську цінність, що передбачає відкритість, діалог та співпрацю у міжнародних відносинах та соціальній практиці на підставі поваги мислення й способу життя інших; рівноправність і взаєморозуміння, за умов збереження та зміцнення власної позитивної національної ідентичності.

Педагогічна герменевтика вивчає проблеми розуміння, тлумачення та виявлення глибинного змісту

освітньої, виховної діяльності. У широкому сенсі герменевтику розуміють як мистецтво розуміння та тлумачення виявів духовної діяльності людини, що є важливим аспектом виховання толерантності.

Педагогічна герменевтика, передусім, є методом, який педагог використовує для розуміння учня, студента, його поведінки, особистісної позиції, з метою наближення викладача до розв'язання їхніх проблем та гуманізації життя. Використання герменевтичного підходу спрямоване на розвиток емпатії, виховання толерантності як норми життя. Шлях до толерантності – це важка емоційна, інтелектуальна праця й психологічне напруження викладача, оскільки тільки через зміну власних стереотипів, розвитку власного мислення він може побудувати толерантну взаємодію з учнями та сформувану у них цю моральну якість.

Полікультурна освіта має своїх прихильників і супротивників, основним аргументом останніх є небезпека декультурації молодого покоління або вибір асоціальних зразків культури для наслідування. Проте, тільки поєднання національного виховання та полікультурної освіти дає можливість вирішити проблему формування культури міжетнічної взаємодії.

Питання до самоконтролю:

1. Назвіть основні завдання та засади формування культури міжетнічної взаємодії?
2. Які принципи складають цілісну систему формування культури міжетнічної взаємодії?
3. У чому сутність національного виховання?
4. Яким чином національне виховання впливає на формування культури міжетнічної взаємодії?
5. Що викликає необхідність здійснення полікультурної освіти в процесі формування

- культури міжетнічної взаємодії?
6. У чому сутність культурологічного підходу полікультурної освіти?
 7. Як в процесі полікультурної освіти реалізується концепція «діалогу культур»?
 8. У чому полягають мета, завдання та сутність педагогіки толерантності?

Практична частина

Завдання 1. З'ясуйте основні засоби народного виховання та їхню роль у формуванні особистості дитини.

Тестові завдання

1. Педагогічна герменевтика:
 - 1) розкриває індивідууму всі багатства змісту світової людської культури;
 - 2) здійснює перехід від „людини освіченої” до „людини культури”, яка здатна поєднувати у власній свідомості цінності та форми діяльності різних культур, іноді протилежних одна одній;
 - 3) вивчає проблеми розуміння, тлумачення та виявлення глибинного змісту освітньої, виховної діяльності;
 - 4) виховує молодь на основі ненасильства, у дусі толерантності, дотримуючись миру, співробітництва, поваги прав і свобод інших людей.
2. Ефективне поєднання національних та загальнолюдських цінностей можливе за умов застосування системи:
 - 1) національного виховання;
 - 2) педагогіки педоцентризму;

- 3) полікультурної освіти;
 - 4) гуманістичної педагогіки.
3. Національне виховання супроводжується:
- 1) усвідомленням культурно-історичного досвіду народу та його національних атрибутів;
 - 2) формуванням терпимого ставлення до інших людей, незалежно від їхніх думок та етнічної приналежності;
 - 3) розвитком можливостей особистості до суспільно-особистісних контактів й взаємозв'язку з людьми різних національностей;
 - 4) оволодінням мистецтвом розуміння й тлумачення виявів духовної діяльності людини.
4. Головним інструментом культури міжнаціонального спілкування є:
- 1) толерантне ставлення до інших людей;
 - 2) діалог;
 - 3) етнічна ідентичність;
 - 4) патріотизм.
5. Однією з важливих завдань педагогіки толерантності є:
- 1) оволодіння культурною спадщиною власного народу;
 - 2) розуміння культури інших народів;
 - 3) оволодіння культурою діалогу;
 - 4) заперечення насильства.

Тема 8.

Робота з іноземними студентами у ВНЗ

План:

1. Навчання іноземних студентів за часи Радянського Союзу.
2. Навчання іноземних студентів в період незалежності України.
3. Робота з іноземними студентами.

Теоретична частина

Сферу міжнародного обміну студентами в ХХ столітті постійно розширюють. Так, у 1959 році в міжнародному обміні студентами брало участь 114 країн, у 1975 році – 167, у 2000 році – 192. За визначенням ЮНЕСКО, іноземним студентом вважають «особу, яка зареєструвалася в навчальному закладі, розташованому в країні або на території, що не є місцем її постійного проживання». Проте, деякі країни беруть за критерій приналежності до іноземних студентів формальну вказівку на «громадянство» або «національність».

Іноземні студенти – специфічна соціальна група в суспільстві країни, де вони навчаються. Їх відрізняє від оточення цієї країни низка таких бар'єрів, як мовний, психологічний, релігійний, етнічний тощо, тобто об'єктивні й суб'єктивні відмінності в способі життя тих країн, які направляють і приймають громадян на навчання. Досить суттєвим «бар'єром» для іноземних студентів є розходження в системах освіти країни навчання та їх батьківщини. Для певних груп іноземних студентів у конкретних країнах цей академічний «бар'єр» означає необхідність майже повного переучування.

Історико-педагогічний аналіз проблем навчання іноземних студентів у вищих навчальних закладах України представлено у дослідженнях Л. Рибаченко, яка вивчала період 1946–2000 рр. Дослідниця відзначає, що «після завершення другої світової війни настав новий етап в історії міжнародного обміну студентами. Потенціал радянської вищої, середньої спеціальної та професійно-технічної освіти був поставлений на служіння активному сприянню здебільшого країнам народної демократії в формуванні їхньої нової національної інтелігенції. У той час Україна надавала допомогу в підготовці кадрів визволеним від колоніального режиму країнам Азії, Африки й Латинської Америки. За часи існування Радянського Союзу його навчальні заклади підготували понад 700 тисяч спеціалістів, із них майже 400 тисяч були підготовлені безпосередньо за кордоном».

У 70–80-ті роки ХХ століття Радянський Союз ужив подальші заходи щодо покращення підготовки іноземних студентів. Фактично розпочався новий етап, охарактеризований переходом від екстенсивного до інтенсивного розвитку підготовки іноземних студентів у ВНЗ України. На той час в Україні вирішували такі завдання підготовки іноземних студентів, як «розширення кола країн, які направляли своїх громадян на навчання, збільшення кількості навчальних і науково-дослідних закладів, які займалися фаховою підготовкою іноземних громадян; розширення переліку спеціальностей і спеціалізацій, за якими проводили навчання; підвищення ефективності системи управління підготовкою іноземних студентів; формування професорсько-викладацького й адміністративного активу, головною діяльністю якого була робота з іноземними студентами тощо. Працівники навчальних закладів намагалися вирішувати завдання поліпшення якості навчально-виховного процесу. До цих

завдань належать: наближення змісту навчання іноземних громадян до реальних умов їхньої професійної й суспільно-політичної діяльності на батьківщині; використання нових досягнень психологічної та педагогічної науки в процесі навчання, пошук оптимальних методів і форм навчальної роботи».

Протягом 70–80-х рр. у вищих навчальних закладах України була налагоджена система роботи з іноземними студентами. У великих ВНЗ, де кількість студентів-іноземців була достатньо високою, створювали факультетські комісії із зовнішніх зв'язків, які займалися організаційно-методичними питаннями щодо роботи з іноземними студентами.

Протягом другої половини ХХ століття – на початку ХХІ століття в практиці вищих навчальних закладів України накопичено певний досвід організації навчально-виховної роботи з іноземними студентами. Так, особливу роль відіграють студентські земляцтва й організації іноземних студентів. Для іноземних студентів налагоджена просвітницька робота (екскурсії Україною, ознайомлення з культурою та побутом регіонів, де перебувають певні навчальні заклади). Іноземні студенти беруть участь у роботі таборів праці та відпочинку, проведенні студентських фестивалів художньої самодіяльності, науково-практичних конференцій різного рівня.

За офіційними матеріалами ВГРФО УМВС України (аналітична довідка № 34/3–16446 від 01.10.2003 р.) було проведено аналіз кількості навчання іноземних студентів у вищих навчальних закладах Луганської області.

Статистичні матеріали засвідчують, що протягом останніх десяти років існує стійка тенденція змін і кількісних показників щодо навчання іноземних студентів

у ВНЗ Луганської області, і структури контингенту іноземних студентів.

Так, з 1985 по 1990 роки цей потік носив досить стабільний характер і характеризувався наявністю у ВНЗ області щорічно від 1200 до 1350 іноземних студентів здебільшого громадян так званих країн, що розвиваються, з Африки, Азії й Латинської Америки, а також колишніх соціалістичних держав (Польща, Монголія, В'єтнам й інші), які прибували на навчання винятково по каналах міждержавних обмінів (по партійній та профспілковій лініях). Кількісні й структурні показники цього потоку мали плановий характер і регулювалися відповідними нормативними документами міністерства освіти колишнього СРСР.

Розпад Радянського Союзу, набуття Україною державної незалежності й геополітичні зміни, що відбулися у світі, вплинули на взаємини нашої країни з так званими країнами третього світу й державами колишнього «соціалістичного табору», з яких традиційно приїздила в Україну найбільша кількість іноземних студентів, більшість раніше підписаних міждержавних угод припинила свою дію.

Початок 90-х років охарактеризований відтоком іноземних студентів, які раніше навчалися відповідно до згаданих вище угод, закінчували навчання й виїжджали на батьківщину, що призвело до різкого падіння загальної кількості іноземців, які навчалися у ВНЗ Луганській області. Так, у 1992 року їхня кількість знизилася до мінімального рівня – 514 чоловік.

У цей же період відзначаємо появу перших іноземців, які почали прибувати у ВНЗ області в індивідуальному порядку для навчання на контрактній основі. Право навчати іноземців отримали п'ять ВНЗ Луганської області – Східноукраїнський національний

університет імені Володимира Даля, Луганський державний медичний університет, Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, Луганський національний аграрний університет, Донбаський гірничо-металургійний інститут.

В 1999–2000 навчальному році в Україні навчалися понад 15,5 тисячі іноземних студентів, в основному з країн Азії, Близького Сходу та Африки. Як зазначають дослідники, підготовка в нашій країні іноземних спеціалістів є однією з ефективних форм співробітництва, що сприяє зростанню й зміцненню міжнародного престижу України за кордоном, правильному розумінню й підтримці політичного курсу та мирних ініціатив України, створенню атмосфери довіри й взаєморозуміння у відносинах українського народу з народами світу. Вона сприяє підвищенню міжнародного впливу України на світові політичні процеси.

Крім того, на території Луганської області розпочали діяльність ряд посередницьких фірм, які спеціалізувалися на наборі іноземних абітурієнтів. Відповідно, кількість іноземців, що прибували на контрактну форму навчання, почала зростати. У 1996 році в названих навчальних закладах навчався 871 іноземець з 37 країн світу, у складі яких осіб, які прибули по каналах міждержавного обміну, практично не залишилося. Відбулися також істотні зміни в регіональній структурі іноземців, які приїздили на навчання, серед яких стали переважати вихідці з Індії (226), Йорданії (202) й Пакистану (76), практично припинився в'їзд із держав Африки й Латинської Америки, вихідці з яких до 1990 року складали значну частину іноземних студентів, що навчалися в області.

Зростання кількості іноземців у луганських вищих навчальних закладах має позитивні наслідки, серед яких

слід назвати й збільшення валютних коштів у вигляді оплати за навчання. Разом з тим, почали виявлятися й негативні наслідки, пов'язані з тим, що основний контингент іноземців, які приїздили на навчання, складали вихідці з політично й економічно нестабільних регіонів світу здебільшого малозабезпечені, котрих приваблювала і більш низька вартість навчання в Україні порівняно з західними державами, і можливість поліпшити своє матеріальне становище за рахунок підприємницької діяльності в нашій країні (часто в обхід чинного законодавства). Деякі іноземці використовували цей канал для забезпечення можливості подальшого виїзду в держави Західної Європи (зокрема нелегального). Ці обставини визначили поширення в цьому середовищі правового нігілізму, значний ріст кількості різного роду правопорушень із боку іноземців, які приїхали навчатися.

У зв'язку зі здійсненими українською стороною заходами щодо посилення контролю за в'їздом і перебуванням іноземних студентів, обмеження в'їзду потенційних нелегалів, припинення діяльності посередницьких фірм, яких використовували як прикриття для забезпечення в'їзду нелегалів на територію України, з 1999 року спостерігаємо зменшення кількості іноземців, які прибували на навчання у ВНЗ області. З іншого боку, така тенденцію зумовили також відповідні заходи з боку влади іноземних держав. Такі країни, як Індія та Йорданія істотно зменшили кількість українських ВНЗ, дипломи яких визнають в названих державах, а також зростання вартості навчання в Україні. У результаті цього в 2002 році загальна кількість іноземців, які навчалися на території Луганської області, знизилася до 552 чоловік, серед яких близько 25 % (136 чоловік) складали громадяни республік СНД.

У зв'язку зі зменшенням кількості абітурієнтів із так званого «далекого зарубіжжя» з кінця 90-х років спостерігаємо переорієнтацію ВНЗ області на прийом громадян країн СНД, у першу чергу Росії, що значною мірою зумовлене такими чинниками, як географічне положення регіону, спрощений порядок в'їзду та відсутність мовного бар'єра.

Таким чином, 2003 року переважною групою серед іноземних студентів, що навчаються на території Луганської області, стали громадяни Росії, за рахунок яких із цього періоду відзначається деяке зростання загального числа іноземців, які навчаються в регіоні.

На жаль, негативно вплинула на поділ студентів із Росії «Помаранчева революція». Абітурієнтів з Росії хвилювало питання навчання російською мовою, можливість вільно спілкуватися з українськими студентами, отримувати інформацію рідною мовою, без значних ускладнень перетинати кордон тощо. Деякі хвилювання, на жаль, були виправдані – виникли обмеження перетину кордону, більшість навчальної та наукової літератури починає друкуватися українською мовою, ЗМІ досить часто подають інформацію, що призводить до певних непорозумінь між братніми народами. Разом з цим, російська вища школа вживає цілу низку заходів, що роблять навчання в російських ВНЗ російським громадянам більш привабливішими. Все це поступово зменшує кількість студентів із Росії у ВНЗ прикордонних областей.

Однак, успіхи української вищої освіти, поступова інтеграція в європейський освітній простір, здійснення навчання іноземною (англійською) мовою, організація сприятливих умови навчання й побуту та інші заходи призводять до збільшення іноземних студентів з країн Африки, Азії, Середньоазіатських країн, що входили до

складу СРСР. Так, у Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка з 2004 року значно зросла кількість студентів з різних регіонів Азії, Північної Африки, Європи. Як наслідок створено Інститут Конфуція, Гете-Інститут, Українсько-канадський центр «Відродження», Японський, Турецький, Єврейський центри вивчення мов та культури тощо. Підписані нові угоди з зарубіжними університетами про спільні проекти та можливості мобільності, стажування студентів і викладачів. Здійснюється поступове узгодження навчальних планів університету з потенційними зарубіжними партнерами.

Проведений аналіз динаміки зміни кількісних і якісних показників потоку іноземців, які навчаються у вищих навчальних закладах Луганської області, дає підстави зробити висновок, що в найближчому майбутньому варто очікувати подальшого збільшення кількості вихідців з держав так званого «далекого зарубіжжя» при одночасному зменшенні кількості громадян Росії у цьому потоці.

Наявність іноземних студентів у вищих навчальних закладах України стимулює пошук нових шляхів організації міжкультурної комунікації студентської молоді. У дослідженні проблеми міжнаціонального спілкування важливе місце посідають етнологічні теорії С. Арутюнова, З. Баграмова, Ю. Бромлея, Л. Гумільова й багатьох інших, що дозволяють глибше осмислити сутність міжетнічних відносин і виявити особливості цього процесу. Так, ґрунтуючись на дослідженнях цих авторів, можна відзначити, що міжетнічні відносини – це процес, що зумовлений природними і соціальними, стереотипно-поведінковими умовами взаємодіючих етносів. З цього випливає, що гармонійні міжетнічні відносини вимагають розуміння «чужих» стереотипів поведінки і сприйняття їх шляхом перекладу на «свої».

Під міжкультурною комунікацією традиційно розуміють особливий тип культури представників різних етнічних груп. Цей тип культури охарактеризований взаємодією етнічних культур, що виявляються в етнічній самосвідомості, етнокультурної компетентності особистості, терпінні, такті, а також у прагненні до міжнаціональної згоди в різних сферах громадського життя. Складовими елементами міжкультурної комунікації є насамперед: етнічна самосвідомість, міжнаціональна згода, мова міжнаціонального спілкування й інші елементи.

Чільне місце в міжкультурній комунікації посідає культура міжнаціонального спілкування представників різних етнонаціональних спільнот. При розгляді рівня культури міжнаціонального спілкування необхідно враховувати протиріччя, і в структурі, і у взаємодії з іншими етнонаціональними групами. Насамперед, це стосується суперечності між почуттям гордості за свою культуру й необхідністю визнання достоїнства або навіть переваги іншої етнічної культури. Не менш значним є протиріччя, коли на міжкультурну комунікацію, що орієнтована на міжетнічну згоду, впливають негативні явища етнічних процесів, виражені в гострих формах міжетнічних конфліктів. Слід зазначити й таке протиріччя як розбіжність між загальною культурою та культурою міжнаціонального спілкування. У цьому випадку мають на увазі, що, з одного боку, загальна культура може переживати кризу, а з іншого боку, повинна врахувати необхідність бути основою міжкультурного спілкування.

У культурі міжнаціонального спілкування спостерігаємо тенденцію зростання значимості гуманістичних моральних цінностей. Цей факт можна пояснити тим, що міжособистісне спілкування має важливе значення для різнобічного розвитку особистості, а також

посиленням морального початку в індивідуальній свідомості окремого індивіда.

Поняття культури міжнаціонального спілкування охоплює весь спектр поведінкових норм (право, мораль тощо). Культура міжнаціонального спілкування повинна виходити з пріоритету загальнолюдських цінностей.

Особливого значення в поліетнічному середовищі, яким є ВНЗ, набуває мова міжнаціонального спілкування. Відзначимо, що мова – це не тільки засіб спілкування між різними етнічними групами, але й форма вираження різних культур. А оскільки різні культури більш-менш різко відрізняються одна від одної, то за наявності двомовності й дистанції між мовами необхідно додати культурну дистанцію між різними мовними групами. При цьому, чим більша ця культурна дистанція між різними мовними групами, тим складніше знайти стабільний дозвіл ситуації двомовності.

Отже, говорячи про проблему двомовності, важливо виходити із соціально-психологічної функції двомовності в поліетнічному суспільстві, а саме: знання другої мови міжетнічного спілкування дає можливість різним етносам уникати непорозумінь у спілкуванні й нерозумінні один одного.

Питання до самоконтролю:

1. Що розуміють під терміном «іноземний студент»?
2. Як відбувалося навчання іноземних студентів у період існування Радянського Союзу?
3. Які особливості притаманні навчанню іноземних студентів у перші роки незалежності України?
4. Схарактеризуйте процеси підготовки іноземних студентів у вітчизняних ВНЗ на сучасному етапі?
5. В чому особливості взаємин з іноземними студентами?

Практична частина

Завдання 1.

У заступника декана (директора) з соціально-гуманітарних питань вашого підрозділу університету з'ясуйте та проаналізуйте кількісний та якісний склад іноземних студентів, які навчаються за вашими спеціальностями.

Завдання 2.

Підготуйте своєрідну мапу вашого факультету (інституту), відобразивши на ній прапори держав, представниками яких є іноземні студенти, які навчаються разом з вами.

Тема 9.

Форми й методи формування культури міжетнічних відносин у вищих навчальних закладах

План:

1. Сутність феномену полікультурної компетентності.
2. Організація процесу формування культури міжетнічної взаємодії.
3. Форми і методи формування культури міжетнічної взаємодії у студентів.

Теоретична частина

В останнє десятиліття педагогічна спільнота широко обговорює проблеми підготовки сучасного фахівця та формування необхідних для успішної професійної реалізації компетентностей. Усі дослідники сутності професійної компетентності дотримуються думки, що компетентність фахівця в будь-якій сфері містить широкий спектр соціальних, комунікативних умінь, тих загальних здібностей, які базуються на цінностях, довірі, загальнокультурних знаннях. Саме ці якості сучасного випускника вищого навчального закладу роблять його не тільки конкурентоздатним, але й забезпечують його соціалізацію в суспільстві, створюють підґрунтя для ефективної взаємодії з людьми. Безперечно, така взаємодія потребує й формування міжкультурної (полікультурної) компетентності, яка забезпечує здатність громадянина вступати в міжетнічну взаємодію.

Полікультурна компетентність (а на нашу думку, цей термін є більш доречним та обґрунтованим) є інтелектуальною та професійною цінністю фахівця. Рівень її сформованості впливає на успішність професійної

діяльності в багатьох сферах, особливо економічній, туристичній, юридичній, політичній, педагогічній тощо. Формування полікультурної компетентності має відбуватися в межах полікультурної освіти. Під час організації такої освіти необхідно пам'ятати, що полікультурна компетентність входить до складу ключових компетентностей особистості, які дозволяють їй успішно взаємодіяти в соціумі. Тому, розвиток полікультурної компетентності відбувається в процесі вищої освіти. Однак, така освіта повинна бути достатньо повною, щоб створити необхідне підґрунтя для вільної участі особистості в діалозі культур. Крім того, не завжди найкращим чином організована полікультурна освіта досягає бажаного результату, оскільки, завдяки стереотипам, що існують у свідомості молоді, може відбуватися відторгнення певних полікультурних компетенцій. Саме тому, великого значення в процесі реалізації полікультурної освіти набуває особистість викладача, а також ті форми й методи які застосовують у процесі формування культури міжетнічних відносин.

Зазначимо, що для майбутніх педагогів наявність полікультурної компетентності набуває особливої значущості за кількома аспектами. По-перше, взаємодія зі школярами й студентами може створювати ситуації конфлікту, розв'язання якого передбачає наявність в особистостей толерантності, відкритості, терпимості, чуйності, доброзичливості; сформованої позитивної Я-концепції, соціальної активності, впевненості у власних силах, вміння вступати в міжкультурний діалог, слухати й говорити, разом шукати істину тощо. Названі властивості є провідними аспектами полікультурної компетентності.

Ми вже зазначали, що вимоги суспільства до сучасного фахівця потребують наявності в нього відповідних навичок міжетнічної, міжкультурної взаємодії.

Формування відповідних компетенцій у майбутнього фахівця формально відображають навчальні плани їх підготовки наявністю в них таких важливих для розвитку полікультурної компетентності дисциплін, як «Педагогіка», «Етика й естетика», «Культурологія», «Релігієзнавство», «Іноземна мова». Разом з тим, на наш погляд, досить слабо використовують можливості різноманітних спецкурсів про національні особливості ділового спілкування, традиції різних етносів, особливості їхнього світогляду, способів комунікацій тощо. У русі останніх змін, які передбачають значне скорочення обсягу соціально-гуманітарної підготовки, полікультурний компонент підготовки фахівців техніко-технологічного профілю практично зникає. Саме тому, педагогові у процесі виховної роботи, викладанні фахових дисциплін необхідно знаходити можливість формувати й розвивати в студентів навички полікультурної компетентності, яка є важливою складовою конкурентоспроможності сучасної людини.

В останні роки українська вища школа знову активно веде професійну підготовку студентів з різних країн, що вимагає наявності у викладачів та студентів високого рівня особистісної культури, педагогічної та полікультурної компетентності. Однак досить часто викладачі самі відчувають певні труднощі в роботі зі студентами різних національностей. При цьому спостерігаємо тенденцію судити про представників іншої культури з власних позицій, а виховання культури міжетнічних відносин зводити до подолання негативного ставлення студентів до етнічних меншин та боротьби з виявами різних форм дискримінації. Причиною цього ми вважаємо відсутність певних знань про національні особливості молодих людей з інших країн й компетенцій,

необхідних для ефективної діяльності в полікультурному середовищі (або недостатня їхня сформованість).

Таким чином, для фахівця будь-якого профілю (особливо майбутнього педагога) наявність полікультурної компетентності стає важливим компонентом формування культури міжетнічних відносин і набуває для нього професійно значущої якості. Це відбувається завдяки поєднанню мотивів пізнання, сприйняття загального та специфічного в кожній з культур як цінності; набуття знань про закони, способи життєдіяльності й розвитку полікультурного світу й можливості застосування їх у професійній діяльності для виховання молоді як людей культури.

Полікультурна компетентність передбачає знання широкого спектру всесвітньої культури, зокрема знання творів мистецтв різних народів, етнокультурної специфіки поведінки, характерів, етнопсихологічних особливостей. Ці аспекти полікультурної компетентності фахівця свідчать, що його професійна діяльність при вибудовуванні міжетнічної взаємодії з представниками різних національностей, буде спиратися не стільки на знання, скільки на особливий стиль мислення, що дозволить свідомо організувати діяльність.

Формування полікультурної компетентності особистості ґрунтується на гуманістичній спрямованості, мотивах, цілях, ціннісних орієнтирах, знаннях й навичках про культуру різних народів, застосуванні їх у відповідних формах і засобах у процесі міжетнічної взаємодії та вихованні міжетнічної культури в студентів.

Полікультурна компетентність, як і будь-який вид компетентності фахівця взагалі, не є остаточно сформованим знанням, цінністю, особистісною якістю. Зі зміною культурних, соціально-економічних, політичних умов у суспільстві буде виникати необхідність у фахівця

збагачувати свої полікультурні знання, відновляти досвід їх застосування. Крім того, кожен фахівець є носієм певної етнічної культури, перебуває під її впливом, і тому повинен для успішного здійснення професійної діяльності робити перегляд або створювати нові мотиви, переконання, відповідні особистісні якості.

Таким чином, під **полікультурною компетентністю** фахівця ми розуміємо складову його професійно-особистісної компетентності, яка дозволяє на високому науково-культурному рівні вирішувати завдання полікультурної взаємодії з представниками різних етносів в професійній діяльності та побуті.

Формування полікультурної компетентності особистості має відбуватися у напрямку формування високого рівня знань про культурне розмаїття світу, розвитку певних видів і форм поведінки, вироблення адекватної емоційної культури, саморозвитку в полікультурному середовищі. У зв'язку з цим, полікультурна компетентність, її складники-компетенції, методика формування й розвитку в особистості названого феномену потребує чіткого окреслення на різних рівнях освітньої системи. Крім того, для окремих професій виникає необхідність розвитку полікультурної компетентності в процесі підвищення кваліфікації та післядипломній освіти, що також вимагає створення певних спецкурсів та застосування відповідних психолого-педагогічних технологій.

Взагалі, процес створення в особистості полікультурної компетентності повинен починатися ще в дитинстві. Основою цього процесу має бути формування етнічної ідентичності людини. В. Андрущенко вказує, що тісна міжкультурна взаємодія, що сьогодні відбувається на території європейських країн з представниками арабської, африканської, китайської культури підриває основи

власної культурної ідентичності європейців. На думку науковця, таке тісне співіснування легко може перетворитися на колапс культурної структури й припинення міжкультурної взаємодії.

Єдиним шляхом усунення суперечностей міжкультурної взаємодії стає діалог культур, який сприяє зміні традиційних уявлень особистості про світ, співвідношенням між етносами у суспільстві, пошуку нових інноваційних форм культурної легітимності. Взагалі, діалог є унікальним способом буття людей, важливою цінністю, оскільки дозволяє, на думку І. Добрянського, реалізувати унікальність й універсальність кожного з нас, виявити у стосунках відвертість, рівність, пошану, довіру, співчуття й співпереживання, взаєморозуміння й взаємодопомогу, ініціативу й відповідальність.

Діалог культур ми розглядаємо як сукупність безпосередніх відносин та зв'язків, які виникають між різними культурами, а також як результат цих відносин у вигляді взаємних змін. Ці зміни можуть виявлятися у змінах системи цінностей й світогляду представників різних культур, виникненні нових форм соціальної організації й моделей соціальних дій, становленні нового способу життя. Саме цим відрізняється діалог культур від політичних, економічних, а також культурних форм співробітництва, які не передбачають суттєвих перетворень кожної зі сторін діалогу. Діалог культур є найбільш значущою формою комунікативної взаємодії, оскільки він дозволяє не тільки усвідомити, що власне існування не є єдино можливим, але й сприяє виникненню інтересу до досвіду інших культур та можливості його набуття.

Вважаємо, що можливість проведення особистістю міжкультурного діалогу (діалогу культур) є важливою ознакою полікультурної компетенції, яка виявляє набуті

особистістю знання про основні види міжетнічної взаємодії, провідні психологічні чинники й детермінанти міжетнічної співпраці та міжкультурної комунікації, стає засобом раціональної та ефективної поведінки в конфліктах.

Для України налагодження міжкультурного діалогу, особливо в умовах співіснування представників християнської та мусульманської культур, стає досить актуальним. У цьому контексті виникає необхідність оновлення теоретико-методологічної бази формування діалогічного світогляду в людини, набуття педагогічною спільнотою полікультурної компетентності для створення в молоді навичок міжкультурної взаємодії.

Формування культури міжетнічної взаємодії потребує створення оптимального соціально-педагогічного середовища, що виховує, спрямовує особистість на творчий саморозвиток і самореалізацію в сфері міжетнічної взаємодії. Важливими аспектами створення такого середовища є сприяння роботі профспілкових студентських організацій, молодіжному руху будівельних загонів, органів студентського самоврядування, створення системи морального й матеріального стимулювання викладачів і студентів, які беруть активну участь в організації міжетнічного спілкування і взаємодії студентів у навчальному та виховному процесі.

До різноманітних форм роботи з молоддю з формування культури міжетнічної взаємодії зараховують діяльність учнівських та студентських наукових та громадських організацій, військово-патріотичних об'єднань, клубів за інтересами, фізично-спортивних, оздоровчих, туристичних та краєзнавчих клубів, трудових об'єднань, таборів праці та відпочинку. Поширенню культури різних етносів сприяють фестивалі й конкурси.

У процесі формування міжетнічної взаємодії особливу важливість набуває виховна робота. У цьому зв'язку важлива посада проректора з виховної роботи, що координує та здійснює організацію й керівництво всіх учасників виховної роботи. Важливу роль, у зв'язку з цим, відіграє інститут кураторства, адже куратори здійснюють безпосередню організацію й налагодження відносин у багатоетнічному студентському середовищі.

Тому необхідно у планах роботи кураторів студентських груп планувати заходи, які будуть відображати культурні особливості різних етносів села, міста, регіону, країни. При цьому доцільно застосовувати й традиційні, й активні методи навчання у вигляді екскурсій, бесід, диспутів, круглих столів, вікторин, рольових ігор, конференцій, відкритих трибун тощо. На таких заходах доцільно звертати увагу на історію, мистецтво, літературну спадщину етносів, на приклади їхнього позитивного співробітництва між собою та з іншими етнічними групами в минулому й тепер.

При ознайомленні молоді з особливостями культур народів, необхідно приділяти увагу організації та проведенню тих заходів, які б забезпечували діалогічну взаємодію різних культур. Участь у таких заходах не лише сприятиме поглибленню культурологічних знань і формуванню естетичного смаку, а й формуванню уявлень про єдність і цілісність людської культури.

Роботу з формування міжетнічних відносин необхідно будувати на діяльнісному підході, адже лише в активній спільній роботі інтелектуальні знання й уміння перетворюються на практичні вміння й навички творчої громадської діяльності та взаємодії. Така робота може мати вид оформлення куточків у класних кімнатах та аудиторіях «Державна символіка України», «Символіка Луганської області», «Символіка народів Луганщини»;

підготовки та проведення оглядів преси й телебачення з тематики взаємовідносин етносів, створення міні-етнографічних музеїв, виставок творчості, проведенні вечорів та конкурсів присвячених пам'ятним датам і національним світам народів, що складають студентський контингент.

Цілісність роботи з формування міжетнічних відносин може бути забезпечена, якщо різноманітні заходи проводити в тісному зв'язку всіх підрозділів навчального закладу, тобто група – факультет (інститут) – університет.

Останнім часом поширення набула така форма роботи як клуб вихідного дня, в здійсненні заходів яких активну участь беруть студенти різних національностей.

Активізували роботу в сфері студентської науки та додаткової освіти, яка сприяє адаптації студентів, виявленню їхніх інтересів та розвитку здібностей, розширенню кругозору, творчого підходу до навчально-пізнавальної діяльності та спілкуванню.

Фактично процес формування культури міжетнічних відносин у студентському середовищі здійснюють через традиційні та інноваційні форми й методи виховної роботи у ВНЗ. До традиційних форм міжетнічного спілкування молоді зараховуємо клубну роботу, яка має багато спрямувань міжнародного характеру. Наприклад, Клуби інтернаціональної дружби, Клуби винахідливих та кмітливих, Клуби художньої творчості та самодіяльності. Ці форми організації формування культури міжетнічної взаємодії мають багаторічний досвід.

У вищих навчальних закладах традиційно існували студентські земляцтва. По суті, вони виконували роль міні-діаспори в структурі єдиного студентського колективу. Основною місією земляцтв було підтримка національного

побуту, звичаїв, традицій, а також здійснення соціального захисту своїх представників у новому середовищі. Сьогодні діяльність земляцтв починають відроджувати, що має сприяти налагодженню взаємовідносин між студентами з різних країн.

Активізацію пізнавальної діяльності з проблем національного й полікультурного виховання пов'язують зі створенням спецкурсів, викладанням етнопедагогіки, а також використанням можливостей дисциплін гуманітарного та соціально-економічного циклу. Тут під час вирішення завдання формування культури міжетнічної взаємодії важливо використовувати діалогові форми навчання. Наприклад, можна організовувати семінарські заняття таким чином, щоб студенти педагогічних спеціальностей виступали в ролі педагога, який розповідає про власний внесок у педагогіку національного виховання або організацію полікультурної освіти; студенти-майбутні правознавці досліджували основні закони країни на предмет дотримання прав різних етносів; а студенти технічних напрямів виокремлювали ті технології чи пристрої, які створили представники певних етносів, але мали значний вплив на розвиток відповідної галузі в усьому світі.

Особливу увагу при застосуванні активних форм навчання необхідно приділяти мові, міміці й жестам студентів, вияву такту в спілкуванні з людьми іншої національності.

Формування культури міжетнічної взаємодії вимагає дотримання студентами певних принципів культури міжнаціонального спілкування:

1) принцип «етнічної ідентифікації», тобто абстрагування від національного чиннику в міжособистісному спілкуванні;

2) такт у спілкуванні з людьми іншої національності;

3) шанобливе ставлення до ритуалів, обрядів, звичаїв, традицій і свого етносу, й інших етносів;

4) при обговоренні національно-етнічних проблем, необхідно чітко усвідомлювати той обсяг знань з цього питання, яким володієте. Важливо, що ці знання не базувалися на неадекватних джерелах: публікаціях у «жовтій» пресі, випадкових зустрічах, розповідях інших людей;

5) необхідність знань про обряди, ритуали, звичаї тієї етнічної групи, у середовищі якої проживає людина, а також освоєння мінімальних вимог етикету й заборонних норм.

6) знання мови основного етносу, в оточенні якого живе людина, що є найважливішим чинником культури міжетнічної взаємодії.

Процес формування полікультурної компетентності у майбутнього фахівця повинен бути спрямований на усвідомлення ним своєї ролі в трансляції культури, безперечне сприйняття людей різних національностей, формування вмінь і провідних якостей, які дозволять їм у майбутньому попереджувати та долати конфлікти з представниками інших культур.

Питання до самоконтролю:

1. Чому педагогічна спільнота визначає полікультурну компетентність як невід'ємну складову сучасного фахівця?

2. У чому полягає сутність полікультурної компетентності фахівця?

3. Які складники процесу формування культури міжетнічної взаємодії?

4. Що складає основу організації процесу формування культури міжетнічного спілкування?

5. Які форми й методи виховання застосовують при формуванні культури міжетнічної взаємодії?

6. У чому особливості формування культури міжетнічної взаємодії в навчальному процесі ВНЗ?

7. Які основні принципи міжетнічного спілкування повинен засвоїти майбутній фахівець?

Практична частина

Завдання 1.

Опишіть один з національних атрибутів будь-якого етносу (ритуал, традиції, заборонні норми, етикет тощо) вашого району, області, країни або іншої країни.

Завдання 2. (виконують у парі)

Підготуйте діалог з представником іншого етносу, обравши одну з тем:

- стосунки родині;
- релігія народу;
- пріоритети та культура харчування;
- використання у повсякденному житті традиційного одягу народу;
- весільні обряди;
- роль жінки в минулому та сучасному житті етносу;
- відношення до інших народів тощо.

При підготовці діалогу кожному зі студентів необхідно знайти в науково-популярній літературі необхідний матеріал. Діалог демонструють на семінарському занятті.

Тема 10.

Об'єктивні тенденції розвитку міжетнічних відносин у сучасному світі

План:

1. Тенденції розвитку сучасних міжетнічних відносин.
2. Психологічні та політичні чинники розвитку сучасних міжетнічних конфліктів.

Теоретична частина

Сучасний стан міжетнічних відносин – делікатна, вкрай тонка й яскрава сфера людських відносин – викликає обгрунтоване занепокоєння. Події останніх років у всьому світі мають драматичний, а іноді й трагічний характер, який набувають міжетнічні відносини: від «полюсу добра» – взаємної дружби, поваги й взаєморозуміння до «полюсу зла» – протиставлення інтолерантності, етнічної напруги, дискримінації, неприйняття.

Проблема міжнаціональних, міжетнічних відносин на сучасному етапі залишається однією з самих складних, актуальних проблем суспільства. Д. Фельдман виділяє дві тенденції у розвитку сучасних міжетнічних відносин. Перша тенденція – глобалізація, яку ми розуміємо як становлення єдиного, цілісного світу, яка виявляється в інтернаціоналізації економічного, соціального, політичного й суспільного життя сучасного суспільства. Друга тенденція – фрагментація, що розуміють як створення нових форм розколу єдиного суспільства, що виявляється у створенні й укріпленні суверенних держав, розвитку національних спільнот й національних рухів, які прагнуть реалізувати власні інтереси поза національно-державними кордонами.

М. Мнацаканян у роботі, присвяченій дослідженню національно-етнічних процесів у сучасному світі, звертає увагу на полярні етнічні тенденції, що домінують у сучасному суспільстві. Різновекторні процеси національно-етнічного характеру, інтеграційні й дезінтеграційні тенденції супроводжує міжетнічна напруга, значна кількість конфліктів, зокрема й військових. О. Байбурін також вважає, що в міжетнічних відносинах існують дві провідні тенденції. Для кожної етнічної культури, відзначає автор, характерні свої уявлення про значущість певних фрагментів поведінки й своєї конфігурації меж між обов'язковою – типізованою поведінкою й вільною – індивідуальною. Співвідношення між обов'язковою та вільною поведінкою виявляється у двох типах етнотенденцій: відцентрової, яка характеризує різноманітну, варіативну поведінку, і доцентрової, яка спрямована на впорядкування різнорідних варіантів поведінки, що призводить до уніфікації поведінки, її типізації, створення загальноприйнятих стандартів й норм поведінки.

Дослідження Л. Дробижевої, Т. Стефаненко й інших науковців, підтверджує той факт, що існують певні чинники – детермінанти міжетнічних відносин. В кожному конкретному випадку на характер міжетнічних відносин впливають чинники макросередовища та мікросередовища, такі як історичне минуле, соціально-політичний стан у країні, економічні й культурно-побутові умови життя людей, безпосередня конкретна ситуація взаємодії та зацікавленості людей у спілкуванні.

Співвідношення вказаних чинників у певному ступені відбивається на характері міжетнічних відносин, виявляється в соціальній структурі соціальних груп, що взаємодіють. Пошук оптимального, раціонального й взаємовигідного шляху виходу з ситуації кризи примушує

багатьох теоретиків й практиків визнавати проблему міжетнічних відносин однією з важливих проблем сучасності. Найближче десятиліття, на думку науковців, буде присвячене дослідженню ролі психологічних чинників у виникненні, розвитку й розв'язанні міжнаціональних конфліктів. Першочерговим завданням буде профілактика виникнення етнічних конфліктів, рецидивів їх виявів, пошук й апробація механізмів формування гармонійних міжетнічних відносин.

На думку Дж. де Воса, сьогодні фахівець у сфері соціальних наук не повинен обмежуватися розглядом історії домінуючих у політичному сенсі груп або вивченням стабільності як норми суспільного життя. Він повинен також звертати увагу на місце й роль етнічних меншин у розвитку й розв'язанні конфліктів, які постійно відбуваються у суспільстві.

Проблеми, пов'язані з процесом формування гармонійних міжетнічних відносин, стають достатньо актуальними в багатонаціональних державах пострадянського простору. Знання етнопсихологічних особливостей й розробленість цього питання в науці не знижують актуальності вивчення міжетнічних відносин. В поліетнічних регіонах залишаються нерозв'язаними деякі питання у сфері взаємних територіальних претензій, реалізації потреб у захисті гідності, честі та єдності народу, збереження самобутньої, унікальної культури, соціально-політичні, конфесійні та культурні вимоги, переваги, які призводять до взаємовиключного позиціонування.

Нерозв'язані проблеми відбиваються на настроях, почуттях, орієнтаціях людей, особливо це стосується тих, хто живе в іншоетнічному середовищі, національно-змішаних сім'ях. Міжособистісні стосунки людей різних національностей – це особлива сфера. Спілкуючись у

діловій чи неформальній обстановці – у сусідньому, дружньому, сімейному оточенні, люди на практиці відчувають рівність чи нерівність, партнерство чи обмеженість своїх прав, повагу чи приниження, все те, що наука визначає як толерантність або інтолерантність, дружні, нейтральні або напружені відносини.

Стратегічним завданням сучасного суспільства є нейтралізація та / або мінімізація виявів міжетнічної напруги, особливо в тих районах, для яких характерний високий потенціал довгострокових етнічних конфліктів. Одним із способів вирішення цього «завдання віку» є вивчення чинників, що детермінують функціонування міжнаціональних, міжетнічних відносин. Особливе значення мають настановні феномени різного рівня.

Роль, вплив та значення етнічної настанови у різних ситуаціях, пов'язаних з особливостями поведінки учасників спілкування, залишається малодослідженою проблемою. Так, наприклад, відомий у науці експеримент, що отримав назву «парадокс Лап'єра», показав значне розходження між вербальною й реальною поведінкою власників американських готелів щодо групи китайців. Вивчення групового тиску, зміни в оцінній системі відношень, виявлення розбіжності між вербальною й реальною поведінкою, вплив категорій «своє» та «чуже», «ми» й «вони» на процеси формування сприйняття є актуальним завданням сучасної етнопсихології.

Основна мета дослідження міжетнічних відносин на сучасному етапі полягає в гуманістичному підході до цієї проблематики, з метою їх гармонізації, запобігання дискримінації й регулювання міжетнічної напруги та попередження етнічних конфліктів. Основним механізмом попередження міжетнічної конфронтації й ворожнечі є формування толерантного ставлення до всього розмаїття національно-культурної виявів у сучасному суспільстві.

Необхідна розробка й реалізація у кожній багатонаціональній державі програми, спрямованої на гармонізацію міжетнічних відносин, профілактики, попередження екстремізму в суспільстві. Ця програма має бути пов'язана зі зміною свідомості кожної людини на когнітивному, емоційному та поведінковому рівні. Ці рівні – складові єдиного ланцюга. Який формує й складає систему відносин. Підвищенню національно-культурної коректності в ситуаціях міжетнічного та міжнародного спілкування в сучасному суспільстві можуть сприяти наступні чинники:

1) Підвищення загальнокультурного рівня в суспільстві.

2) Наявність унікальних й самобутніх національно-культурних традицій суспільної поведінки. Ця умова передбачає збереження, підтримку й передачу від одного покоління до іншого багатого культурного спадку.

3) Конструктивна взаємодія різних етносоціальних груп у розвитку й становленні нормативно-правової бази.

4) Гуманістична ідеологія в сучасному суспільстві, яка декларує і на теоретичному, і на рівні реальних міжетнічних контактів дотримання поваги й рівності між народами.

5) Домінування мирних інтегративних комунікативних процесів у суспільстві.

Для багатонаціональних країн профілактика різних видів екстремізму й пошук механізмів нейтралізації їх є однією з актуальних проблем. Пошук адекватних, але коректних механізмів нейтралізації й профілактики міжетнічних конфліктів у суспільстві має бути пов'язаний із розв'язанням проблем, які є дестабілізаторами соціальної ситуації. Це, передусім, соціально-економічні чинники, пов'язані з безробіттям, затримкою та невиплатою заробітної плати, соціальної допомоги,

монополія представників одного з етносів у якійсь сфері послуг чи виробництва. Другим за значенням стоїть мовне питання, пов'язане із захистом, відродженням й розвитком рідної мови етносу, національною культурою й гарантування прав меншин.

Останнім часом на перший план у виникненні міжетнічної напруги (зокрема і в Україні) виходять етнодемографічні чинники, пов'язані зі швидкою зміною співвідношення кількості населення, тобто збільшення ваги іншоетнічного населення у зв'язку з міграцією. Також необхідне дослідження етнотериторіальних, історичних, міжрелігійних та міжконфесійних, сепаратистських чинників.

На жаль, сучасною причиною виникнення міжетнічних конфліктів стають провокаційні заяви політиків, національних лідерів, представників духовенства, ЗМІ, події побутового характеру, випадки. Фактично сьогодні етнонаціональні організації здебільшого не є силами міжнаціональної згоди й запобігання конфліктів. Навпаки, у деяких випадках вони виступають з деструктивних позицій, як це можна спостерігати на Кавказі в Російській Федерації чи в українському Крими.

Під час аналізу причин й чинників, які генерують міжетнічну напругу й конфлікти на території колишніх республік СРСР, зазвичай, розглядають економічні, соціальні й політичні процеси. При цьому з уваги випадають також важливі компоненти політичного процесу, такі як культурні, релігійні, психологічні особливості й традиції, тобто політична культура у широкому класичному розумінні.

Можна говорити про два вектори трансформації політичної культури народів колишнього Союзу. Один з них пов'язаний зі своєрідним ренесансом (іноді штучним)

дорадянських цінностей. І в цьому плані частіше й легше за все формується та чи інша модель націоналістичної чи релігійно-націоналістичної ідеології.

Другий вектор – це зруйнування або злам політичної культури, характерної для традиційного суспільства як такого та перехід до нової форми. Парадокс цивілізації радянського типу складається в тому, що промислова модернізація та стрімка урбанізація поєднувалися в ній з відносинами базової колективістської солідарності, ієрархії та патерналізму, отриманому від традиційного суспільства. Можливо, що це пояснює феномен радянського менталітету, який здебільшого виявився властивим всім народам СРСР, генетично приналежним до різних історико-культурних традицій. І в цьому сенсі ствердження про нову історичну спільноту людей не є безгрунтовним.

Коли ж на пострадянському просторі утворилися нові держави, шар політичної культури радянського типу виявився нібито штучно зрізаним, та відкрив притаманний йому історико-культурний шар. Розглянемо це на прикладі України. Так, доволі стійка й розвинута націоналістична ідеологічна традиція заходу України стала державною ідеологією у новій країні й в цій якості почала нав'язуватися всім громадянам, зокрема й російському населенню. Природно, дуже швидко цей процес набув характеру регулярних конфліктів різної інтенсивності. Утворився пантеон нових національних героїв, офіційна міфологія, міцна, всеохоплююча пропаганда.

Подібні процеси, ще стрімкіші, відбувались у Прибалтиці. Тут ситуація ускладнювалася тим, що на чолі процесів національного відродження ставали нащадки державних лідерів часів незалежності, створюючи пряму й безпосередню наступність політико-культурних цінностей.

У цих умовах носії іншої культури автоматично ставали не тільки чужинцями, але й ворогами.

З іншого боку, відсутність розвинутої традиції в Білорусі призвела до протилежних наслідків. На відміну від більшості інших країн СНД, Білорусь могла лише у малому ступені засновувати своє формування як нації на докомуністичних традиціях, власній мові й культурі. З усіх республік в Білорусі менталітет й самосвідомість буди найбільш радянськими. Тому не випадково напруга на міжетнічному ґрунті в Білорусі була мінімальна.

В реальності відбувається накладання обох векторів трансформації політичної культури, їх своєрідна інтерференція: дорадянський історико-культурний шар змінюється в конкретних характерних саме для цієї країни та нації умовах модернізації й переходу від традиційного до громадського суспільства.

Наприклад, у Туркменії склався й до останнього часу існував край авторитарний, навіть карикатурний режим, які поєднує в собі культ особистості лідера держави в національно-релігійних традиціях й збереження інерції патерналізму радянського типу. В результаті трансформація традиційного суспільства відбувається досить повільно, однак саме це створило відносну соціально-політичну стабільність, зменшивши виявлення гострих форм міжетнічних конфліктів.

З іншого боку, Таджикистан у процесі своєї модернізації виявився втягнутим у цілу смугу багаторічної політичної боротьби, яка за своєю формою імітувала демократичні процедури. Фактично ж у республіці продовжується багаторічна громадянська війна на етнічній основі: представники різних регіонів складають військово-політичні угруповання, що борються за владу. За таких умов страждають представники інших етносів.

Таким чином, досить повільна зміна, навіть консервація традиційного суспільства виявилася найбезпечнішим шляхом у сфері міжетнічних відносин у багатонаціональних країнах. І навпаки, значний злам й гостра політизація суспільного життя відразу призвела до кривавих конфліктів з численними жертвами, навіть всередині титульних етносів на основі родових відмінностей. Між цими полюсами розміщуються інші республіки з ісламськими традиціями, кожна з яких пішла певним шляхом модернізації.

Аналіз міжетнічних конфліктів з позиції політичної культури потребує врахування такого чиннику, як неоднорідний склад самого етносу та його термін перебування у складі СРСР. Досить часто ігнорують той факт, що всередині розколота гетерогенна політична культура не тільки всього багатонаціонального населення колишніх радянських республік, тепер «нових держав», але й навіть так званої титульної нації.

Так, наприклад, населення сучасної України на одну п'яту складається з етнічних росіян, чия політична культура не може відрізнятись від етнічних українців. Разом з тим, власне українці чітко поділяються на два субетноси: «західників» й «східняків», що зумовлено, передусім терміном перебування у складі СРСР). І якщо перші в культурно-політичному аспекті тягнуться до Заходу, Польщі, Німеччині, католицтва, то другі традиційно орієнтуються за Схід, Росію, православ'я. У період розпаду СРСР й становлення України як незалежної держави, носієм полікультурних цінностей цієї держави виступила саме західна частина. Це пояснює численні антиросійські рішення, які відбулися в різних сферах життя України.

Схожі внутрішні полікультурні відмінності властиві й іншим країнам. Пригадаймо протистояння Тирасполя й Кишинєва, де стався конфлікт всередині одного й того ж етносу. Доречно навести приклад сучасної Німеччини, де

після двадцяти років об'єднання двох частин і досі спостерігаємо відмінності в менталітеті громадян Сходу й Заходу.

Таким чином, дослідження генезису, структури й процесів міжетнічних конфліктів сучасного суспільства потрібно проводити у двох площинах – психологічній та політичній – і шукати нову методологію й механізми діагностики, прогнозування й перебування конкретних рекомендацій з їх розв'язання. Зазначимо, що роль освіти в цьому процесі дуже важлива й потребує значних зусиль педагогічної спільноти з формування культури міжетнічної взаємодії починаючи протягом всього життя людини.

Питання до самоконтролю:

1. У чому полягає сутність двох тенденцій у розвитку сучасних міжетнічних відносин?
2. Які чинники впливають на виникнення міжетнічних протиріч?
3. Як пропонують за допомогою результатів етнопсихологічних досліджень розв'язувати міжетнічні конфлікти?
4. Яким чином на виникнення міжетнічних конфліктів впливає політична культура етносу?
5. Які причини виникнення міжетнічних конфліктів на теренах колишнього СРСР?
6. Які особливості притаманні міжетнічним протиріччям сучасної України?

Практична частина

Завдання 1.

Дослідіть причини й особливості міжетнічних конфліктів на Кримському півострові.

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Семінар № 1

Міжетнічні відносини у дослідженнях науковців

План:

1. Проблеми міжетнічних відносин в системі гуманітарних наук.
2. Генезис розуміння сутності міжетнічних відносин.

Основні поняття та визначення:

Етнофілософія, етносоціологія, культурологія, етнопсихологія, етнографія, етнос, народ, народність, міжетнічна взаємодія.

Питання до обговорення:

1. Поясніть, чому проблему міжетнічної взаємодії досліджують різні галузі гуманітарних та соціально-економічних наук.
2. Охарактеризуйте сутність етнофілософських досліджень.
3. Визначте особливості досліджень проблем міжетнічної взаємодії в етнопсихології.
4. Предмет та завдання етносоціології.
5. Актуальність досліджень міжетнічних відносин у політології.
6. Роль мови у розв'язанні міжетнічних проблем.
7. Охарактеризуйте дослідження міжетнічних проблеми, які проводили до початку XIX століття.
8. Сутність теорії «Народного духу».
9. Провідні ідеї расово-антропологічної школи.
10. Наукова школа «Культура й Особистість».

11. Особливості дослідження національного характеру в 30–40-х роках ХХ століття.

12. Напрями етнонаціональних досліджень у дореволюційній Росії.

13. Особливості етнодосліджень радянських учених.

14. Охарактеризуйте сучасний стан досліджень проблем міжетнічних відносин в Україні та Росії.

Семінар № 2

Культурні цінності в структурі міжетнічних відносин

План:

1. Культурні цінності людини як регулятор її діяльності.
2. Цінності як основа міжетнічного діалогу.
3. Ціннісні орієнтації як основа співвідношення етносів.

Основні поняття та визначення:

цінність, сенс життя, самоактуалізація, ціннісні орієнтації, міжетнічний діалог, ціннісне виховання, національне виховання, етносуб'єкти, міжкультурна комунікація, акультурація, інкультурація, ментальність, етика, система національних цінностей, система загальнолюдських цінностей.

Питання до обговорення:

1. Основні причини дефіциту базових цінностей на початку ХХІ століття.
2. Сутність теоретичних концепцій В. Франкла та А. Маслоу.

3. Вплив ціннісних орієнтацій на міжетнічні відносини.
4. Спільні причини кризи системи цінностей кожної з культур.
5. Напрямки формування системи ціннісних орієнтацій.
6. Формування системи цінностей у молоді.
7. Методологічна основа співвідношення етносів.
8. Охарактеризуйте сутність суб'єктивно-рефлексивного, соціально-історичного та системно-ціннісного контекстів аналізу міжетнічної взаємодії.
9. Визначте роль культури при співвідношенні етносів.
10. Значення міжкультурної комунікації в міжетнічній взаємодії.
11. Необхідність й ознаки створення нової системи загальнолюдських цінностей.

Семінар № 3

Принципи та цілісна система формування культури міжетнічних відносин молоді

План:

1. Сутність та складники культури міжетнічних відносин молоді.
2. Цілісна система формування міжетнічних відносин у молоді.
3. Форми й методи формування культури міжетнічних відносин у студентської молоді.

Основні поняття та визначення:

міжетнічні конфлікти, толерантність, етнічна ідентичність,

етноцентризм, патріотизм, культура міжнаціонального спілкування, національне виховання, полікультурна освіта, діалог культур, культурологічний підхід, педагогіка толерантності, концепція «діалогу культур», теорія полікультурної освіти, педагогічна герменевтика, полікультурна компетентність.

Питання до обговорення:

1. Завдання формування культури міжетнічної взаємодії в молоді в системі освіти.
2. Толерантність та її місце в культурі міжетнічної взаємодії.
3. Вплив етнічної ідентичності на набуття особистістю культури міжетнічної взаємодії.
4. Роль культури міжетнічного спілкування в формуванні культури міжетнічної взаємодії?
5. Особливості формування культури міжетнічної взаємодії в школярів.
6. Студентство як найбільш сприятливий період формування культури міжетнічної взаємодії.
7. Завдання, засади та принципи формування культури міжетнічної взаємодії у молоді.
8. Сутність національного виховання та його вплив на формування культури міжетнічної взаємодії.
9. Полікультурна освіта в процесі формування культури міжетнічної взаємодії.
10. Полікультурна компетентність як невід'ємна складова сучасного фахівця.
11. Складники процесу формування культури міжетнічної взаємодії.
12. Організація процесу формування культури міжетнічного спілкування.
13. Форми й методи виховання та навчання при формуванні культури міжетнічної взаємодії

Семінар № 4

Тенденції розвитку міжетнічних відносин у світі

План:

1. Правове регулювання міжетнічної взаємодії.
2. Сучасні тенденції розвитку міжетнічної взаємодії в світі.
3. Навчання іноземних студентів у вузах України.

Основні поняття та визначення:

модернізм, перенніалізм, примордіалізм, етносимволізм, незалежність, національна держава, нація-держава, мультикультуризм, консоціетальна демократія, велика коаліція, євразійство, автономізація, федералізм, нетериторіальні форми міжетнічного регулювання, іноземні студенти

Питання до обговорення:

1. Наукове трактування понять нації й етносу.
2. Сутність врегулювання міжетнічних відносин в концепції «будування нації».
3. Переваги та недоліки врегулювання міжетнічних проблем у мультикультуралізмі.
4. Взаємодія етносів в умовах «великої коаліції».
5. Особливості правового врегулювання в євразійській концепції.
6. Форми правового врегулювання багатонаціональних країн.
7. Регулювання міжетнічних відносин в Україні.
8. Дві тенденції в розвитку сучасних міжетнічних відносин у світі.
9. Чинники, що сприяють виникненню міжетнічних протиріч.

10. Вплив психологічних чинників та політичної культури на розвиток міжетнічних конфліктів.
11. Причини виникнення міжетнічних конфліктів на теренах колишнього СРСР.
12. Особливості міжетнічних протиріч сучасної України.
13. Навчання іноземних студентів у період існування Радянського Союзу.
14. Процеси підготовки іноземних студентів у вітчизняних ВНЗ на сучасному етапі.

ПИТАННЯ ДО ЗАЛІКОВОЇ РОБОТИ

1. Сутність категорії міжетнічних відносин.
2. Дослідження проблем міжетнічних відносин у психології.
3. Дослідження проблем міжетнічних відносин у філософії та культурології.
4. Дослідження міжетнічних проблем у соціології.
5. Дослідження етносів у політології.
6. Сутність етнографічних досліджень.
7. Дослідження науковцями сутності міжетнічних відносин з стародавніх часів до кінця XVIII століття.
8. Особливості розуміння міжетнічних відносин у XIX – початку XX століття.
9. Суперечність ідей расово-антропологічної школи.
10. Наукова спадщина Ф. Боаса та її роль у розвитку розуміння сутності міжетнічних проблем.
11. Дослідження етнічних проблем російськими та українськими науковцями наприкінці XIX – початку XX століття.
12. Дослідження міжетнічних проблем у Радянському Союзі.

13. Криза міжетнічні відносин у СРСР та пострадянських країнах наприкінці ХХ століття та сутність досліджень науковців.
14. Погляди вітчизняних та зарубіжних науковців на сутність категорії «цінність».
15. Система цінностей у культурі міжетнічних відносин.
16. Методологічна основа співвідношення етносів.
17. Загальнолюдська система цінностей як основа подолання сучасної кризи міжетнічних відносин у світі.
18. Визначення у сучасних наукових теоріях понять «нація» та «етнос».
19. Сучасні концепції правового регулювання міжетнічних відносин у багатонаціональних країнах.
20. Провідні форми правового регулювання міжетнічних відносин.
21. Правове регулювання міжетнічних відносин в Україні.
22. Основні проблеми співіснування етносів в Україні.
23. Необхідність формування й розвитку культури міжетнічних відносин у молоді.
24. Толерантність як моральна якість особистості.
25. Етнічна ідентичність – важлива складова культури міжетнічного спілкування.
26. Патріотизм як властивість духовної сфери особистості.
27. Механізм функціонування культури міжнаціонального спілкування.
28. Культуру міжетнічної взаємодії школярів.
29. Культуру міжетнічної взаємодії студентів.
30. Завдання та провідні засади процесу формування культури міжетнічних відносин.
31. Принципи формування культури міжетнічних відносин.

32. Національне виховання в системі формування культури міжетнічних відносин.
33. Полікультурна освіта в процесі формування культури міжетнічних відносин.
34. Педагогіка толерантності.
35. Навчання іноземних студентів за часи Радянського Союзу.
36. Навчання іноземних студентів в період незалежності України.
37. Сутність феномену полікультурної компетентності.
38. Організація процесу формування культури міжетнічної взаємодії.
39. Форми й методи формування культури міжетнічної взаємодії в студентів.
40. Тенденції розвитку міжетнічних відносин у сучасному світі.

ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ

1. Сучасні етнопсихологічні дослідження в Україні та світі.
2. Проблематика етнографічних досліджень дореволюційній Росії.
3. Сучасні етнографічні дослідження в Україні.
4. Етносоціологічні дослідження зарубіжних науковців у XX – початку XIX століття.
5. Етносоціологічні дослідження радянських науковців.
6. Сучасні етносоціологічні дослідження в Україні.
7. Дослідження Г. Гегелем проблем «свідомості народів».
8. Вплив расово-антропологічної школи на розвиток націонал-соціалізму в Німеччині.
9. Напрямки діяльності представників антропологічної школи «Культура і Особистість».

10. Дослідження «національного характеру» Е. Фроммом.
11. Дослідження міжетнічних проблем у дореволюційній Росії.
12. Дослідження міжетнічних проблем українськими вченими наприкінці XIX – початку XX століття.
13. Проблеми національного виховання у працях українських науковців.
14. Сучасні дослідження вітчизняної психології та соціології з проблем міжетнічних відносин.
15. Причини кризи міжетнічних відносин у Радянському Союзі наприкінці 80-х років XX століття.
16. Роль етнічної ідентифікації у становленні багатонаціональних держав.
17. Толерантність як провідний аспект налагодження міжетнічних проблем.
18. Міжетнічні конфлікти: сутність, причини та шляхи подолання.
19. Коріння міжетнічних конфліктів на Кримському півострові.
20. Міжетнічні конфлікти України: міфи чи реальність?
21. Проблеми міжетнічних відносин на Кавказі.
22. Міжрасові конфлікти у США: чи закінчились вони?
23. Конфлікти цивілізацій Сходу та Заходу: причини та можливість розв'язання.
24. Загальнолюдські цінності у подоланні міжетнічного протистояння.
25. Роль педагогіки у формуванні культури міжетнічних відносин у молоді.
26. Формування національної культури в родині.
27. Можливості навчально-виховного процесу ВНЗ у формуванні культури міжетнічних відносин у студентів.
28. Проблеми сумісного навчання студентів різних етносів.

29. Роль виховної роботи у формуванні культури міжетнічних відносин.
30. Студентські земляцтва як засіб міжетнічного спілкування.
31. Краєзнавча робота в поліетнічних регіонах.
32. Міжетнічний діалог: сутність та способи налагодження.
33. Культурні цінності в структурі міжетнічних відносин.
34. Глобалізація, інтернаціоналізація та національні культури.
35. Русини як субетнос України.
36. Формування культури міжетнічних відносин як пріоритетне завдання виховного процесу у школі.
37. Полікультурна компетентність сучасного педагога.
38. Адаптація іноземних студентів у ВНЗ.
39. Проблеми виховання культури міжнаціонального спілкування й толерантності у вищій школі.
40. Розвиток культури міжетнічних відносин у студентському середовищі.
41. Особливості освіти дітей мігрантів й біженців в умовах становлення єдиного освітнього простору.
42. Правове регулювання міжетнічних відносин.
43. Проблеми міжетнічних відносин у національних меншин в Україні.
44. Взаємовідносини українських та іноземних студентів
45. Глобалізація та міжкультурні відносин.
46. Робота з іноземними студентами у вищих навчальних закладах України.
47. Особливості міжособистісних відносин серед молодших школярів.
48. Історія та проблеми міжетнічних відносин в Україні.
49. Луганщина як полікультурний регіон України.
50. Рідна й державна мови в багатонаціональній Україні.

Методичні вказівки до виконання індивідуального завдання

Метою індивідуального завдання є перевірка засвоєння студентами знань у сфері міжетнічної взаємодії, необхідних їм як майбутнім педагогам. Використовуючи знання з педагогіки, психології, культурології, релігієзнавства, соціології та інших гуманітарних та соціально-економічних наук, а також підібрані фактичні матеріали з провідних періодичних видань та наукової літератури, студент повинен самостійно дослідити одну з актуальних тем спецкурсу «Формування культури міжетнічних відносин у студентській молоді».

Теми індивідуальних завдань розроблено відповідно до змісту професійної діяльності майбутніх педагогів. Якщо в переліку відсутня тема, над якою хотів би працювати студент, то він повинен звернутися з цього питання до керівника спеціального курсу. Прохання має бути вмотивоване, наприклад, наявністю фактичного матеріалу.

Структура індивідуального завдання та його обсяг може мати наступний вигляд:

Передмова, в якій визначено актуальність та значення вибраної теми. Обсяг – 1-2 сторінки;

Основна частина, яка може складатися з кількох питань. Перше питання має розкрити основні теоретичні положення теми індивідуального завдання. Особливу увагу тут слід приділити методології дослідження, провідним теоретичним концепціям та підходам завдяки яким буде проведено аналіз теми індивідуального завдання. Обсяг – 5-6 сторінок. Друге питання має містити аналіз діючої практики міжетнічної взаємодії, виявлення причин міжетнічних непорозумінь, визначення заходів покращення міжетнічної взаємодії, напрямів формування її культури у студентській молоді тощо. Слід уважно підбирати фактичний матеріал і

використовувати тільки той, що найбільш повно характеризує об'єкт дослідження. Обсяг – 5–6 сторінок.

Висновок, в якому підбиваються головні підсумки дослідження. Обсяг – 1–2 сторінки.

У кінці індивідуального завдання подають *список використаних літературних джерел* за алфавітом відповідно до вимог оформлення літератури.

Починаючи роботу, студент повинен ознайомитися з літературою, що стосується теми індивідуального завдання, ретельно вивчити стан висвітлення тих чи інших питань у підручниках, навчальних посібниках, словниках. Поради щодо підбору літератури можна одержати у наукового керівника, працівників бібліотеки. Рекомендуємо користуватися предметними каталогами бібліотек, бібліографічними довідниками. При написанні індивідуального завдання студент повинен вивчити нормативні й методичні документи, якщо вони стосуються теми дослідження.

Матеріал з літературних джерел, який наводять у тексті роботи у вигляді цитат і статистичних даних, повинен мати відповідні посилання на першоджерела.

Зміст питань індивідуального завдання необхідно висвітлювати лаконічно, без повторів та відступів від основної теми. Не слід нагромаджувати роботу таблицями й незагальненими статистичними даними.

Індивідуальне завдання має бути написане чорнилом одного кольору, грамотно, розбірливо, без скорочення термінів (крім загальноновизнаних), на одному боці аркуша паперу стандартного формату. За можливості, робота може бути надрукована на комп'ютері шрифтом Times New Roman, розміром шрифту 14, інтервалом 1,5, верхнє та нижнє поля – 2 см, ліве – 2,5 см, праве – 1,5 см. Усі сторінки роботи мають бути пронумеровані. Титульний аркуш і зміст роботи повинні бути оформлені відповідно до загальноновстановлених вимог кафедри педагогіки.

Індивідуальне завдання подають науковому керівникові у визначений навчальним планом термін.

Після перевірки роботи вирішують питання про допущення студента до захисту. Відповідальність за несвоєчасне виконання та якість роботи несе студент.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ЗНАТЬ СТУДЕНТІВ

Загальна підсумкова оцінка знань студентів з курсу «Формування культури міжетнічних відносин у студентській молоді» складається з суми балів за результатами поточного контролю знань та за результатами підсумкового контролю.

Для студентів денної форми навчання завдання поточного контролю оцінюють у межах від 0 до 65 балів.

Об'єктами поточного контролю знань є:

1. Систематична й активна робота студентів на семінарських заняттях.

2. Виконання студентами завдань для самостійного опрацювання.

Оцінюванню систематичності й активності роботи студентів протягом семестру підлягають:

1. Рівень знань у відповідях на тестові та теоретичні питання й виступах на семінарських заняттях.

2. Активність при обговорюванні питань, що винесені на семінарське заняття.

Результати оцінюють за такою шкалою:

1. Відповіді на тестові завдання – від 0 до 2 балів.

2. Відповіді на теоретичні запитання – від 0 до 4 балів.

3. Розв'язання практичних завдань – від 0 до 4 балів.

За роботу на семінарському занятті студент може отримати максимально 10 балів. Таким чином, робота студентів на семінарських заняттях сумарно складає 40 балів.

Виконання студентами завдань для самостійного опрацювання містить написання та захист індивідуальних завдань у вигляді рефератів за темами, що винесені на самостійне опрацювання.

Індивідуальне завдання має бути представлено на перевірку та захищено у терміни, що вказані у методичних рекомендаціях до виконання індивідуальних завдань.

Результати самостійної роботи студентів оцінюються від 0 до 25 балів.

Підсумковий контроль знань студентів денної форми навчання має вигляд письмової залікової роботи. При виконанні роботи оцінці підлягає виконання двох теоретичних і трьох тестових завдань.

Результати оцінюються на наступною шкалою:

1. Кожне теоретичне питання – від 0 до 10 балів.
2. Кожне тестове завдання – від 0 до 5 балу.

Таким чином, за залікову роботу студент може отримати максимально 35 балів.

Об'єктом підсумкового контролю знань студентів заочної форми навчання є результати виконання письмової залікової роботи. Екзаменаційний білет містить два теоретичні й одне тестове завдання, які оцінюються за стобальною шкалою.

Оцінку «90 – 100 балів» виставляють у випадку, коли студент:

1. Систематично, всебічно й глибоко висвітив сутність основних термінів і понять у сфері міжетнічних відносин; вміє використовувати їх для дослідження конкретних питань у цій сфері, а також формування культури міжетнічної взаємодії у майбутній роботі педагога; має уявлення про сучасні проблеми міжетнічних відносин в Україні та світі, розуміє шляхи подолання міжетнічних протиріч; усвідомлює роль педагога у формуванні загальнолюдських цінностей у молоді й налагодженні міжетнічних непорозумінь.

2. Показав добрі знання необхідної літератури й теоретичного матеріалу.

3. Правильно відповів на тестові завдання.

Оцінка «75 – 89 балів» ставиться у тому разі, якщо студент:

1. Практично без помилок дав визначення основних термінів та понять, а також розкрив сутність міжетнічних відносин, роль культури та ціннісних орієнтирів у міжетнічній взаємодії; виказав знання форм й методів формування культури міжетнічних відносин у молоді, розуміє значення культури міжетнічного спілкування у професійному становленні майбутнього педагога.

2. Виявив знання основного теоретичного матеріалу.

3. Не повністю або з помилками відповів на тестове завдання.

Оцінку «50 – 74 бали» ставлять, якщо студент:

1. Вірно, але поверхово розкрив сутність основних понять і термінів, процесів міжетнічної взаємодії, досить невпевнено визначив спільні проблеми міжетнічної взаємодії у сучасному світі та Україні, а також шляхи формування культури міжетнічної взаємодії у системі освіти.

2. Виявив в обмеженому обсязі знання теоретичного (здебільшого, лекційного) матеріалу.

3. Допустив помилки або зовсім не виконав тестове завдання.

Оцінку «0 – 49» ставлять у тому разі, коли студент:

1. Не розкрив сутності міжетнічних відносин і процесів формування культури міжетнічних відносин; зовсім не дав визначення понять і термінів.

2. Не показав знання необхідної літератури та основного теоретичного матеріалу, зокрема й лекційного.

3. Не відповів або відповів не вірно на тестове завдання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авксентьев А. В. Этнические проблемы современности и культура межнационального общения : учеб. пособие / А. В. Авксентьев ; под ред. В. А. Шаповалова. – Ставрополь, 1993. – 222 с.
2. Алексюк А. М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія : підручник / А. М. Алексюк. – К., 1998. – 560 с.
3. Андрущенко В. П. Духовні орієнтири молоді: динаміка і формування / В. П. Андрущенко. – К., 1994.
4. Антонюк О. В. Формування етнополітики Української держави: історія та теоретико-методологічні засади : монографія / О. В. Антонюк. – К., 1999. – 284 с.
5. Баронин А. С. Этнопсихология : учеб. пособие / А. С. Баронин. – К., 2000. – 116 с.
6. Баронин А. С. Этническая психология : учеб пособие / А. С. Баронин. – К., 2000. – 264 с.
7. Бех І. Д. Особистісно-зорінтоване виховання / І. Д. Бех. – К., 1998.
8. Борусевич О. А. Міжпоколінна трансформація етнічних цінностей (на прикладі українського етносу України) / О. А. Борусевич. – К., 1999. – 63 с.
9. Гасанов З. Т. Проблемы воспитания патриотизма, дружбы, веротерпимости / З. Т. Гасанов // Педагогика. – 2001. – № 4. – С. 24 – 30.
10. Герасіна Л. М. Конфліктологія : підручник для студ. вищ. навч. закл. / Л. М. Герасіна, М. І. Панов, Н. П. Осипова. – Х., 2002.
11. Губерський Л. Культура. Ідеологія. Людина / Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михайличенко. – К. : Знання, 2001. – 580 с.

12. Гумилев Л. Психологическое несходство этносов / Л. Гумилев // Психология национальной нетерпимости. – Мн., 1998.
13. Гумилев Л. Н. Этносфера: История людей и история природы / Л. Н. Гумилев. – М., 1993.
14. Кадиева Р. И. Межнациональное общение в учебных заведениях многонационального региона: (Психол. и пед. аспекты) / Р. И. Кадиева. – М., 2002. – 134 с.
15. Кононов І. Ф. Етнос. Цінності. Комунікація: (Донбас в етнокультурних координатах України) / І. Ф. Кононов. – Луганськ, 2000. – 493 с.
16. Крысько В. Г. Этническая психология : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В. Г. Крысько. – М., 2002. – 320 с.
17. Кукушин В. С. Этнопедагогика и этнопсихология / В. С. Кукушин, Л. Д. Столяренко. – Ростов н/Д, 2000. – 448 с.
18. Кукушин В. С. Воспитание толерантной личности в поликультурном социуме : пособие для учит. / В. С. Кукушин. – Ростов н/Д, 2002. – 400 с.
19. Маркарян Э. С. Теория культуры и современная наука / Э. С. Маркарян. – М., 1983.
20. Мартинюк І. В. Національне виховання: теорія і методологія : метод. посіб. – К., 1995. – 160 с.
21. Нагорна Л. П. Національна ідентичність в Україні / Л. П. Нагорна ; НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 2002. – 271 с.
22. Націоналізм: Антологія / сост. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – 872 с.
23. Олексюк О. М. Формування духовного потенціалу студентської молоді : монографія / О. М. Олексюк. – К., 1996. – 253 с.
24. Островський К. С. Підготовка фахівців в Україні: проблеми, перспективи на порозі третього тисячоліття

- (Історико-освітній, психолого-педагогічний, соціальний аспекти) / К. С. Островський. – Хмельницький, 2002. – 346 с.
25. Пате́й-Братасюк М. Г. Етнонаціональне відчуження: Філосо.-соц. аналіз / М. Г. Пате́й-Братасюк. – Кн. 2. – Тернопіль, 1998. – 252 с.
 26. Патриотическое сознание: сущность и формирование / А. С. Миловидов, П. Е. Сапегитн, А. Л. Симонов и др. – Новосибирск, 1985. – 254 с.
 27. Попович М. В. Національна культура і культура націй. – К. : Знання, 1991. – 96 с.
 28. Римаренко Ю. І. Національний розвій України: проблеми і перспективи / Ю. І. Римаренко. – К., 1995. – 272 с.
 29. Рудницька Т. М. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін / Т. М. Рудницька. – К., 1998. – 175 с.
 30. Скуратовский В. А. Культура межнационального общения: проблемы регулирования и саморегулирования / В. А. Скуратовский. – К., 1991. – 255 с.
 31. Соціологія культури : навч. посібник / О. М. Семашко та ін. – К., 2002. – 334 с.
 32. Социальная психология : хрестоматія : учебн. пособие для студ. вузов / сост. Е. П. Белинская, О. А. Тихомандрицкая. – М., 2000. – 475 с.
 33. Степико М. Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи: (Філосо.-стодол. аналіз) / М. Т. Степико. – К. : Знання, 1998. – 248 с.
 34. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология / Т. Г. Стефаненко. – М. : Ин-т психологии РАН, Академический проект, 1999. – 320 с.
 35. Феномен нації: Основи життєдіяльності / Р. Д. Додонов, В. О. Ігнатов, І. К. Моїсеєнко та ін. – К., 1998. – 262 с.

36. Хэтчер У. С. Этика аутентичности / У. С. Хэтчер. – СПб., 1997.
37. Шалин В. В. Толерантность : монография / В. В. Шалин. – Ростов-на/Д, 2000.
38. Швецова А. В. Національний характер як феномен культури / А. В. Швецова. – Симферополь, 1999. – 264 с.
39. Яковец Ю. В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций / Ю. В. Яковец. – М., 2003. – 411 с.

Навчально-методичне видання

СТЕПАНОВ Євген Павлович

**ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ
МІЖЕТНІЧНИХ ВІДНОСИН
У СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ**

*Навчально-методичний посібник
зі спецкурсу для студентів
педагогічних спеціальностей*

За редакцією автора
Комп'ютерний макет – Степанов Є. П.

Здано до склад. 25.01.2011 р. Підп. до друку 25.02.2011 р.
Формат 60x84 1/16. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 9,13. Наклад 1000 прим. Зам № 28.

Видавець і виготовлювач
Видавництво Державного закладу
«Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. Т/ф: (0642) 58-03-20.
e-mail: alma-mater@list.ru
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від 09.04.2009 р.